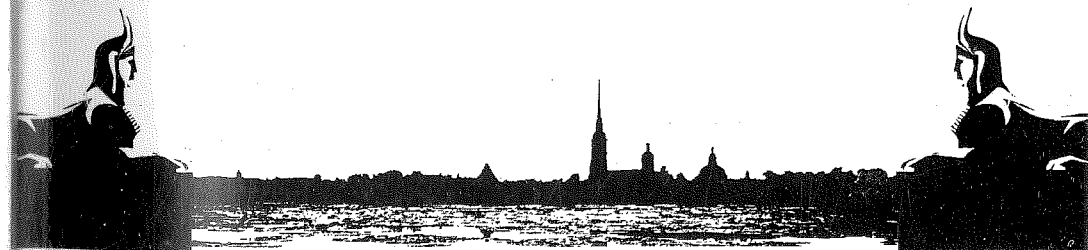

ASIAN AND AFRICAN STUDIES
IN SAINT-PETERSBURG

В.Г.Гузов
О.Дениз-Йылмаз

ОПЫТ ПОСТРОЕНИЯ
ПОНЯТИЙНОГО АППАРАТА
ТЕОРИИ ТУРЕЦКОЙ
ГРАММАТИКИ

САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИНФОРМАЦИОННО-УЧЕБНЫЙ ЦЕНТР ИЗДАТЕЛЬСТВА СПбГУ
ВОСТОЧНЫЙ ФАКУЛЬТЕТ

ASIAN AND AFRICAN STUDIES IN SAINT-PETERSBURG

В. Г. ГУЗЕВ
О. ДЕНИЗ-ЙЫЛМАЗ

ОПЫТ ПОСТРОЕНИЯ ПОНЯТИЙНОГО АППАРАТА
ТЕОРИИ ТУРЕЦКОЙ ГРАММАТИКИ

Учебное пособие на турецком языке

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
2004

ББК 81.2 (5 Туц)
Г93

*Печатается по постановлению
Ученого совета Восточного факультета
Санкт-Петербургского государственного университета*

Гузев В. Г., Дениз-Йылмаз О.
Г93 Опыт построения понятийного аппарата теории турецкой
грамматики: Учебное пособие на турецком языке. — СПб.: Изд-во
С.-Петербург. ун-та, 2004. — 134 с.
ISBN 5-288-03446-X

ISBN 5-288-03446-X

© В.Г. Гузев, О. Дениз-Йылмаз, 2004

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	4
Önsöz	6
Как пользоваться пособием	8
Категории турецкой грамматики	10
A	10
B	16
C	20
Ç	20
D	21
E	23
F	25
G	39
H	43
İ	44
K	52
L	55
M	57
N	59
O	59
Ö	59
P	60
S	60
Ş	72
T	73
U	75
Ü	75
V	78
Y	78
Z	79
Схемы и таблицы	82
Список использованных терминов	87
Библиография	126
Список символов и сокращений	131
Источники	132

ПРЕДИСЛОВИЕ

Главная цель книги, предлагаемой вниманию грамматистов-тюркологов и студентов старших курсов тюркологических кафедр высших учебных заведений России и, хотелось бы надеяться, Турции, способствовать развитию теории турецкой и, следовательно, в той или иной мере тюркской, грамматики, совершенствованию и унификации ее понятийно-терминологического аппарата.

Вместе с тем книга представляет собой пособие, с помощью которого преподаватель имеет возможность прорабатывать или повторять с учащимися включенные в него разделы турецкой грамматики на турецком языке, сообщать студентам современную турецкую лингвистическую терминологию и закреплять ее путем проведения семинарских занятий, на которых учащиеся сами должны учиться формулировать содержание лингвистических понятий и грамматические правила по-турецки.

Пособие знакомит читателя с теми лингвистическими терминами, понятиями и представлениями, которые сформировались у сотрудников Кафедры тюркской филологии Восточного факультета Санкт-Петербургского государственного университета в процессе разработки и преподавания курсов практической и теоретической грамматики турецкого и ряда других, в первую очередь древних, тюркских языков, а также курса турецкой лингвистической терминологии, читаемого, как правило, на турецком языке. Источниками используемого в работе понятийно-терминологического аппарата и отстаиваемых научных положений являются не только труды виднейших представителей мировой тюркологии, но и разделяемые авторами позиции классиков теоретической лингвистики.

Составители пособия стремились максимально полно представить трактовку всех подсистем в первую очередь современного турецкого литературного языка. Раскрытие содержания синтаксических, морфологических, фонологических и морфонологических понятий, особенно наиболее дискуссионных или емких с точки зрения объема отражаемого ими фрагмента языковой системы, а также интерпретация конкретных инвентарных и структурных единиц основных подсистем языка практически представляет собой чаще всего нетрадиционное изложение соответствующих разделов турецкой грамматики.

Турецкий текст пособия формировался в процессе преподавания главным образом курса «Турецкая лингвистическая терминология»,

который был ориентирован на содержание курса теоретической грамматики турецкого языка.

В процессе работы авторы неоднократно убеждались в том, что многие из распространенных и утвердившихся в грамматических трудах турецкоязычных коллег лингвистических терминов и понятий вступают в противоречие с соответствующими терминами и представлениями мирового общего языкознания. Это обстоятельство вызвало необходимость самостоятельной разработки в ряде случаев более приемлемой терминологии.

Создание настоящего пособия стало возможным благодаря сотрудничеству двух авторов, один из которых (петербургский тюрколог) профессионально занимается разработкой проблем теории тюркской грамматики, а другой – носительница и преподаватель турецкого языка, которая получила высшее образование в Мраморноморском университете в Стамбуле и сумела в течение шести лет основательно освоить понятийно-терминологический аппарат петербургской тюркологии и русскоязычного общего языкознания, развивающегося в тесном взаимодействии с мировой теорией грамматики.

В основу толкования включенных в пособие лингвистических понятий положена определенная функциональная по своей сути и в ряде моментов нетрадиционная грамматическая концепция, начало которой было положено в указанных в библиографии монографиях и статьях В.Г. Гузев, Д.М. Насилова и О. Дениз-Иылмаз. Это обстоятельство отличает настоящую книгу от традиционных лингвистических словарей общего пользования. Как и любая система научных положений, предлагаемая концепция, конечно же, нуждается в дальнейшем совершенствовании. Поэтому авторами с благодарностью будут восприняты любые доброжелательные замечания и предложения, направленные на углубление нашего понимания турецкой грамматики.

В.Г. Гузев
О. Дениз-Иылмаз

Санкт-Петербург, Январь 2004

ÖNSÖZ

Türkolog grameriler ile Rusya ve ümidimizce, Türkiye Yüksek Öğretim Kurumlarının Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde okuyan öğrencilerin dikkatine sunulan bu kitabın baş amacı, Teorik Türkiye Türkçesi ve dolayısıyla şu veya bu ölçüde Teorik Genel Türk Dili Gramerinin gelişmesine, gramer kavram-terim sisteminin yetkinleştirilip birliğinin sağlanmasına hizmet etmektir. Aynı zamanda kitap, kendisi vasıtasıyla öğretmenin, içindeki Türkiye Türkçesi Grameri bölümlerini öğrencilerle Türkçe işleme veya tekrarlama, öğrencilere Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilimi Terminolojisini öğretme ve bunu öğrencilerin kendilerinin, dilbilimsel kavramların içeriğini ve gramer kurallarını Türkçe formüle etmeyi öğrendikleri seminer dersleri verme yoluyla pekiştirme imkanına sahip olduğu bir ders kitabıdır.

Elinizdeki ders kitabı, St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlilerince Türkiye Türkçesi ve başta eski diller olmak üzere bir dizi diğer Türk dili pratik ve teorik gramer derslerinin verilmesi, işlenmesi ve çoğunlukla Türkçe verilen Türkiye Türkçesi Dilbilimi Terminolojisi dersleri sürecinde oluşturulup geliştirilen dilbilimsel terim, kavram ve görüşleri okuyucusuna takdim etmektedir. Çalışmada kullanılan kavram-terminoloji takımının ve savunulan bilimsel tezlerin kaynağı, yalnız dünya Türkolojisinin önde gelen temsilcilerinin eserleri değil, teorik dilbilimi klasiklerinin yazarlarca paylaşılan görüşleridir.

Yazarlar, bu çalışmada öncelikle Çağdaş Türkiye Türkçesi Edebi Dilinin bütün altdizgelerinin yorumunu olabildiğince eksiksiz sunmayı hedeflemişlerdir. Özellikle en tartışmalı veya yansıtıkları altdizge fragmanının hacmi bakımından en kapsamlı sözdizimi, şekilbilim, sesbilim ve biçimbilimsel sesbilim kavramlarının ihtivasının açıklanması, hem de dil ana altdizgelerinin somut dağarcık ve yapı birimlerinin yorumu, çoğunlukla Türkiye Türkçesi Gramerinin ilgili bölümlerinin geleneksel olmayan izahatının sunulması niteliğindedir.

Ders kitabının Türkçe metni, temel olarak Teorik Türkiye Türkçesi Grameri dersinin içeriğinin kerteriz alındığı «Türkiye Türkçesi Dilbilimi Terminolojisi» dersleri sırasında teşekkül etmiştir.

Yazarlar çalışma sırasında Türkçe konuşan meslektaşların gramer çalışmalarında yaygınlaşmış ve yerleşmiş dilbilimsel terim ve kavramların çoğunun, dünya genel dilbiliminin ilgili terim ve görüşleriyle çeliştiğine defalarca tanık olmuşlardır. Bu durum, bir dizi halde daha kabul edilebilir terminolojinin müstakil olarak işlenmesine yol açmıştır.

Elinizdeki bu ders kitabı, biri, uzun yıllar boyunca Teorik Türk Dili Grameri sorunlarını çözmekle uğraşan St. Petersburg'lu Türkolog, diğeri, ana dili Türkçe olan, yüksek öğrenimini İstanbul Marmara Üniversitesi'nde tamamlayan ve altı yıl boyunca hem St. Petersburg Türkolojisi, hem de dünya teorik grameriyle karşılıklı etkileşimde bulunarak gelişen Rus dilli genel dilbilimin kavram-terminoloji takımını benimseyen biri olan iki yazarın ortak çalışmasının ürünüdür.

Kitaba dahil edilmiş dilbilimsel kavramların yorumunun esasında V. G. Guzev, D. M. Nasilov ve Ö. Deniz-Yılmaz'ın bibliyografyada belirtilen monografi ve makalelerinden doğan belirli, özü işlevsel, ancak bir dizi husus açısından geleneksel olmayan gramer kavrayışı bulunmaktadır. Bu özellik, elinizdeki kitabı genel kullanıma sunulmuş geleneksel dilbilim sözlüklerinden ayırır. Her bir bilimsel sav sistemi gibi, takdim edilen kavrayış da, elbette ilerde daha da geliştirilmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu yüzden Türkiye Türkçesi Grameri anlayışımızı derinleştirmeye yönelik her türlü yapıcı düşünce ve öneri tarafımızdan minnettarlıkla karşılanacaktır.

V. G. Guzev
Ö. Deniz-Yılmaz

St. Petersburg, Ocak 2004

КАК ПОЛЬЗОВАТЬСЯ ПОСОБИЕМ

Термины расположены в пособии в алфавитном порядке. Высоквалифицированный грамматист-тюрколог, исследователь или преподаватель, вправе использовать любую статью по своему усмотрению: для критического осмысления, разработки более совершенного, с его точки зрения, содержания понятия или целой грамматической темы, наконец, для проработки того или иного раздела турецкой грамматики или преподавания турецкой грамматической терминологии в студенческой аудитории.

Русскоязычный пользователь, слабо знакомый с турецкой лингвистической терминологией, но желающий осваивать турецкую грамматику на изучаемом языке, может начинать работу с книгой с обращения к русско-турецкому «Списку использованных терминов». Найдя известный ему русский термин, легко находить искомую статью, отталкиваясь от его турецкого эквивалента. Например, отыскав термин «нулевая морфема», нетрудно обнаружить среди расположенных в алфавитном порядке статей его турецкий эквивалент «sifir biçimbirigim» в разделе «Категории турецкой грамматики». В случае если у русского термина обнаруживается более одного эквивалента, например, «местоимение = adl, zamir», то один из этих эквивалентов отошлет читателя к другому посредством пометы «bkz.» (т.е. см.), в данном случае читатель обнаружит отсылку «bkz. zamir». При этом, если имеется несколько синонимичных терминов, словарная статья располагается при самом употребительном или самом с точки зрения авторов удачном из них.

Необходимо иметь в виду, что многие формы и частные категории (например, падежи, залоги, временные формы и т.п.) интерпретируются в составе более крупных категорий или подсистем; поэтому не должна вызывать недоумение отсылка типа «ZAMAN ULAMI bkz. adlik uiklemlik ulami, fiil uiklemlik ulami». Подобная отсылка означает лишь то, что категории времени рассматриваются как в составе именной, так и в составе глагольной категорий сказуемости. Такая практика способствует, по мнению авторов, видеть форму или частную категорию в системе, компонентом которой она является.

Помимо того в тех немногих случаях, когда за турецким эквивалентом не стоит статья в разделе «Категории турецкой грамматики», это означает, что такие турецкие термины использованы в имеющихся в разделе таблицах и схемах.

Турецкоязычному же читателю следует обращаться или непосредственно к разделу «Категории турецкой грамматики» или к турецко-русскому «Списку использованных терминов».

Авторы считают своим долгом предупредить читателя, что «Списки использованных терминов» ни в коем случае не могут претендовать на роль лингвистических словарей, поэтому рекомендуется обращаться к указанным в библиографии словарям Зейнеп Коркмаз, Берке Вардара и др.

KATEGORİİ TÜREÇKÖİ GRAMMATİKİ

TÜRKİYE TÜRKÇESİ GRAMERİ KATEGORİLERİ

A

AD bcz. isim.

AD-FİİL ULAMI bcz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

ADIL bcz. zamir.

ADLIK. Fiil olmayan, yani isim, sıfat, zarf, sayı adı veya predikatif olan bağımsız leksem. İsim, sıfat, zarf, sayı adının anlamsal temeli olan, sırasıyla nesne, nitelik, belirteç (sirkonstans), somut nicelik anlamlarına *adlık tasarımları* denir. Yargı predikasını karşılama bildirişim görevi sayesinde bir kümede toplanan, sayıca az leksemden oluşan, sadece adlık yüklemlik kategorisi şekillerinde kullanılmaya muktedir olan¹ predikatif sınıfı da, adlıklara dahildir.

ADLIK BİLDİRME KİPLİĞİ ULAMI bcz. adlık yüklemlik ulamı.

ADLIK ÇEKİMLEME ŞEKLİ bcz. adlık gramer şekli.

ADLIK ÇEKİMLEME ULAMI bcz. adlık gramer ulamı.

ADLIK GRAMER ŞEKLİ (adlık çekimleme şekli). Bireyin herhangi belirli bir tür adlık kelimeşeklini kurmasını ve algılamasını sağlayan modeli içeren, adlık sayılan bağımsız leksemelerin ulamsal anlamları olan *nesne, nitelik, belirteç (sirkonstans)* ve *somut niceliklerin* bağıntıları ya da ikincil nitelikleri hakkında yardımcı bilgi iletme işlevi gören en küçük şekilbilimsel düzenektir.

ADLIK GRAMER ULAMI (adlık çekimleme ulamı). İsim, sıfat, zarf ve sayı adlarının bağımsız anlamları olan, sırasıyla nesne, nitelik, belirteç (sirkonstans) ve somut niceliklerin, hem de zamirlerin «gösterme, işaret» yoluyla temsil ettikleri dünya unsurlarının, ya bağıntıları ya da ikincil vasıfları hakkında bilgi aktaran müstakil bir şekil ya da birtakım şeklin topluluğu. Başka bir deyişle, söz konusu morfolojik gereçler aracılığıyla çoğunlukla adlıkların leksik anlamları, yardımcı anlamlarla bireşir.

Türkçede bütün *adlıklara* özgü olan, yani *isim, sıfat, zarf, sayı adı, zamir* ve *predikatiflerin* gramer şekillerini bünyesinde toplayan çekimleme ulamları şunlardır: (1) *Adlık ikincil temsil etme (+ki şekli)* (†) ve (2) *adlık yüklemlik* (†) ulamı;

Yalnız *isime* özgü olan çekimleme ulamları: Nesne niteliklerini ileten (1) *isim küçültme (isim önel değerlendirme)* (†) ve (2) *isim çoğul* (†) ulamları; nesne bağıntılarını dile getiren (3) *isim iyelik* (†), (4) *isim hal* (†) ve (5) *isim belirlilik—belirsizlik* (†) ulamları.

Sadece *sıfata* özgü olan çekimleme ulamı: (1) *Sıfat karşılaştırma ulamı* (†);

Sıfat ve zarflara özgü olan çekimleme ulamı: (1) *Sıfat ve zarf önel değerlendirme ulamı* (†);

Yalnızca *sayı adlarına* özgü olan çekimleme ulamı: (1) *Sayı adı nicelik bağıntıları ulamı* (†).

+ki ŞEKLİ bcz. adlık ikincil temsil etme ulamı.

ADLIK İKİNCİL TEMSİL ETME ULAMI (+ki şekli). Dünya unsurlarının bağıntılarını ya da ikincil niteliklerini karşılayan ulam türlerine (bcz. adlık gramer ulamı ve fiil gramer ulamı) ait olmayan, buna mukabil fiilin *eylemi adlıklaştırma ulamıyla* birlikte üçüncü ulam türüne, yani olayı ikincil imgede temsil etmeyi sağlayanlara aittir. Bu ulamın bildirişim amacı, kelime veya kelimeşekillerinin birincil anlam ve anlatılanlarını, ikincil olarak nesne veya nitelik imgelerinde ifade etmektir. Örneğin, *ev(im)de, orada, yazın* vb. kelime ve kelimeşekillerinin dile getirdiği belirteç (sirkonstans) anlatılanı, dünyadaki olayın birincil temsil edilme aşaması olarak kabul edilirse, aynı bilginin nesneleştirilmiş ya da nitelikleştirilmiş biçimi olan *ev(im)deki, oradaki, yazınki* (verilen örneklerde belirteç anlatılanları, nesne veya nitelik imgesinde temsil edilmiştir) kelimeşekillerinin manası, aynı olayın ikincil temsil edilme aşaması olarak yorumlanmalıdır. Bu kategori, zaman (*yazınki*) ve mekan (*ev(im)deki, oradaki*) belirteci anlamlı zarf veya kelimeşekilleri ile bir nesnenin, isim gövdesince karşılanan diğer bir nesnenin sahibi olduğunu bildiren ilgi hali şeklinin (*onunki*) hizmetindedir. Ne var ki, Türkiye Türkçesinde *+ki* eki getirilen ilgi hali ekli kelimeşekli, *+ki* eki ulanan zaman ve mekan belirteci anlamlı kelimeşekilleri veya zarflardan farklı olarak, kelimeşeklinin ifade ettiği iyelik bağıntısını nitelik imgesinde (**onunki kitabı*) değil, ancak mülk olan nesne imgesinde (*Onunki ni al*) karşılayabilir. Özetleyecek olursak, söz konusu morfolojik araç, çoğunlukla sirkonstansları, *nesne* veya *nitelik* kalıbında gösteren kategoridir.

ADLIK ŞART KİPLİĞİ ULAMI bcz. adlık yüklemlik ulamı.

ADLIK TANIK OLMAMA (RİVAYET, ÖĞRENİLMİŞLİK) KİPLİĞİ ULAMI bcz. adlık yüklemlik ulamı.

ADLIK YÜKLEMLİK ULAMI. Adlıkların (yani isim, sıfat, zarf, sayı adı, zamir ve predikatiflerin) anlatımda yüklem görevinde kullanıldığında girdiği bitimli şekiller topluluğudur.

Yüklemlik kategorisinin, fiil yüklemlik kategorisine oranla, daha dar bir türü olan *adlık yüklemlik kategorisi* kavramı, bütün adlık bitimli şekillerinin topluluğunu kapsar. Bu ulamın bildirişim amacı, yüklemi nesne, nitelik, belirteç, nicelik, yani adlık tasarımları olan yargıları dile getirmektir. Yüklemlik kategorisi, şekil çekimi düzeneğine sahip olduğu, başka bir

deyişle, her bir şeklin altı şahıs varyantı bulunduğu için, yargıların süjeleri, şahıs anlamlarınca temsil edilir.

Bu ulam, hiyerarşik kuruluşa sahiptir, yani *adlık genel yüklemlik ulamının* içinde aşağıda ele alınacak üç altulam vardır: *adlık bildirme kipliği (modalitesi) ulamı*, *adlık tanık olmama (rivayet, öğrenilmişlik) kipliği ulamı*, *adlık şart kipliği ulamı*.

Adlık bildirme kipliği ulamı. Bitimli şekillerin ikincil bildirişim işlevlerinden biri, kiplik (modalite) ifade etmektir. Adlık yüklemlik ulamının *bildirme kipliği ulamı*, iletilen yargının gerçekle büsbütün bağdaştığını bildiren iki tür bitimli şahıs şekli topluluğudur. Demek ki, adlık bildirme modalitesinin bileşiminde iki daha küçük altulam, daha doğrusu, iki özel zaman ulamı bulunur: **adlık bildirme kipliği şimdiki zaman ulamı** (*öğrenciyim, öğrencisin, öğrencidir vb.*) ve *idi* (yarı analitik) ekine, gösterenine sahip olan **adlık bildirme kipliği geçmiş zaman ulamı** (*öğrenciydim, öğrenciydin, öğrenciydi vb.*).

Adlık tanık olmama (rivayet, öğrenilmişlik) kipliği ulamı. Adlık yüklemlik ulamının *tanık olmama kipliği ulamı*, *imış* (yarı analitik) ekine sahip, dile getirilen yargı içeriğinin doğrudan doğruya değil, dolaylı yoldan ("anladığıma göre", "duyduğuma göre" ifadeleriyle de dile getirilebilecek) elde edilmiş olduğunu bildiren bitimli şekiller topluluğudur: örn. *mutluymuşum, mutluymuşsun, mutluymuş vb.*

Adlık şart kipliği ulamı. Adlık yüklemlik ulamının *şart kipliği ulamı*, *ise* (yarı analitik) göstergesine sahip, dile getirdiği yargı içeriğinin bir olayın şartı olduğunu bildiren bitimli şekiller topluluğudur: *haklıysam, haklıysan, haklıysa vb.*

Adlık şart kipliği ulamının, şart kipi ve fiilin şart kipliği ulamları gibi, bitimli şekil temelinde dayandığı için, yüklemlik ulamına dahil edildiği kuşkusuzdur. Şüphe uyandıran cihet, şart anlamının modalite anlamlarından biri sayılmasıdır. Nitekim, W. Radloff'un 1906 yılında yayınlanan makalesine göre, çok erken devirde ulaç şekli haline gelen ve akabinde *-sa/-se*'ye dönüşen eski yazılı anıtlardaki *-sar/-ser* ortaç şekli, daha sonra şahıs ekleriyle kullanılan şart anlamlı işlek ek haline gelmiştir: *alsam, alsan vb.* Radloff'a göre, eski devirlerdeki *-sar/-ser* ortaç şeklinin anlamı, *gerundivum (participium necessitatis)* "gereklilik ortacı" anlamı idi, yani *alsar* "alınması gereken", *tutsar* "tutulması gereken", *kelser* "gelmesi gereken", *berser* "verilmesi gereken" vb. (Radloff W. Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen. VIII-e série. Tome VII. No. 7. St.-Petersbourg, 1906. S. 30). Yine, örneğin, Novosibirsk bilgini Prof. Dr. M. İ. Çeremisina'ya ve «-sa şart ekinin istek ifade etmediği sürece bir kip eki değil, bir zarf-fiil eki işlevinde kullanıldığı» (Karahan L. Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine // Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi

2000/II. Sy. 583. Ankara, 2000. S. 20) yazan Prof. Dr. L. Karahan'a göre, (zaman, mekan, durum, sebep, amaç, ölçü, karşıtlık gibi) *şart* da, tipik belirteç (sirkonstans) anlamlarından biridir. Zeynep Korkmaz da, *-sE* ekini işlev bakımından zarf-fiil eki sayar (Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara, 2003. S. 1038). Ne var ki, Türkçenin dizgesinin özünde bu kategorinin başka bir yer işgal ettiğine işaret eden deliller yoktur. Diğer bir deyişle, dil, onu tıpkı önceki iki altulam gibi kullanmaktadır.

W. Radloff, M. İ. Çeremisina, L. Karahan ve Z. Korkmaz'ın yukarıda sözü geçen *-sE* şeklinin ulaç şekillerinden biri olduğu veya olabileceği görüşüne katılırsak, yalnız adlık yüklemlik ulamının şart kipliği altulamı değil, fiil şart kipinin yorumu da şüpheli duruma düşer. Üstelik Türkçede *-Di -mEdİ, -Dİ mİ, -(E/İ)r -mEz vb.* belirteç anlamlı bitimli ulaç şekillerinin varlığı, bitimli şekil anlamının belirteçlik anlamıyla zıtlaşmadığını kanıtlar.

ADLIKLAŞTIRMA (nominalizasyon). Adlık kelime çekimi alanında belirteç (sirkonstans) veya iyelik anlamlarını, (ismin sınıflandırıcı anlamı olan) nesne veya (sıfatın sınıflandırıcı anlamı olan) nitelik; fiil kelime çekimi sahasında ise, fiil leksem türünün anlamı olan eylemi, geçici olarak nesne, nitelik veya (çoğu zarfın sınıflandırıcı anlamı olan) belirteç imgesinde temsil etme. Diğer bir deyişle, genel bir kavram olarak *i. adlıklaştırma*, hem adlık, hem de fiil leksemelerinin birincil temsil etme düzeyi ürünü niteliğinde düşünülen anlamlarını, adlık, yani nesne, nitelik veya belirteç imgesiyle birleştirerek dinamik biçimde, yani sadece anlatım kurma sürecinde, konuşma etkinliği sırasında leksem üretimi ürünü olarak değil, kelime çekimi işlemlerinin sonucu olarak ikincil temsil etme (†) düzeyine çıkarma, aktarmadır. Türkiye Türkçesinde *+ki* adlık şekli ile fiilimsi şekilleri, konuşanın, kelime gövdesinin karşıladığı anlamı ikincil temsil etme yoluyla adlıklaştırılmış olarak dile getirdiği şekillerdir: örn. *arkadaşımınki, cebimdeki, kışınki; anlama, düşünecek, okuyan, yazıp vb.*

Türk dilbiliminde geçen «eylem köküne eklenen / eklenecek adlaştırma biçimbirimleri, adlaştırma işlemi» tabirleri (bu çalışmalarda «eylem», *fiil* terimi yerine kullanılmıştır), eylemlilik (isim-fiil, mastar) ve sıfatı-isimsi şekiller (geleneksel terimle, «ortaç») ile ilgili olarak eylemi, nesne imgesinde karşılama, yani nesneleş(tiril)miş eylemi (*gelmenizi, geldiğinizi, geleceğinizi vb.*) ifade etmek için kullanılır. Demek ki, «adlaştırma» terimi, burada teklif edilen *adlıklaştırma* teriminin bir kısmını, yani fiilin temsil ettiği anlamın nesne imgesiyle birleştirilerek adlığa dönüştürülmesini dile getiriyor. Adlaştırma teriminin böylesi kullanılışı, bizce, *adlıklaştırma* teriminin kapsayıcı, genel bir terim olarak kullanılmaya elverişli olduğunu gösterir.

AGEN bkz. fâil.

AKTAN bkz. katılımcı.

ANLAM (semantem). Herhangi bir nesnel dünya unsurunun (yani bir nesne, nitelik veya bağlantının) bildirişim amacına uydurulmuş, intibak ettirilmiş soyut yansıması, imgesi; monemin göstereni (yani «dil imi, dil göstergesi») ile sabit çağrışımsal bağtımda bulunan diğer monem bileşeni, yani gösterileni olan tek taraflı dil birimi.

Dil—düşünme ayrımı açısından dil dışı bir birim olan anlatılardan (manâdan) farklı olarak *anlam*, dil içi bir birimdir, daha doğrusu, özel, «dilleşmiş» (dil içine alınmış) bildirişimle yükümlü düşünme birimidir.

Özlüğünü bildirişim işlevinin oluşturduğu *anlamın* başlıca nitelikleri şunlardır: göreceli durağanlık (istikrarlılık, değişmezlik, muhafazakârlık), farklı bireylerde aşağı yukarı bir (aynı, homomorf) olma.

ANLAM TÜRLERİ. **Maddi anlam** (özdeksel anlam), ayrı dünya unsurlarının kesin bir biçim edinmemiş yansımaları olan anlam; örneğin, *kırmızı, kızıl, kızılık, kızartı, kızar-* gibi birtakım akraba leksem anlamlarının ortak içeriği.

Sınıflandırıcı anlam, nesnel olarak mevcut olan dünya unsurlarının ortak niteliklerinin soyut yansımaları olan, bağımsız leksemeleri sınıflarda birleştiren ve leksem sınıflarını birbirinden ayırt eden anlam: örneğin, (1) nesnellik, niteliklik, niceliklik, süreçlik vb. anlamlar, (2) canlılık—cansızlık anlamları, (3) dişil, eril ve yansız (nötr) olmak üzere üç gruptan oluşan cinsiyet anlamları gibi.

Leksembölümsel sınıflandırıcı gramer anlamı (leksem türlerini oluşturan sınıflandırıcı anlam, sınıflandırıcı gramer anlamı), bağımsız (otosemantik) leksemelerin en soyut sınıflandırıcı anlamları olan, leksemeleri sınıflarda birleştiren, leksemeleri dilbilgisi yönünden vasıflandıran anlam olan gramer anlamlarından biri: nesne (varlık) olma özelliğini yansıtan *nesnellik*, oluş veya kılışları soyutlayan *süreçlik* (*eylemlilik*), nesne ve eylemlerin özelliklerinin en genel soyutlaması olan *niteliklik*, durum, yer, zaman, amaç, sebep, şart gibi kavramları kapsayan *belirteçlik* (*sirkonstans*), değişik somut miktarların ortak özelliğinin soyutlaması olan *somut niceliklik*.

Bağımsız leksik anlam (esas kavramlı leksik anlam, otosemantik anlam, temel leksik anlam), maddi ve leksembölümsel sınıflandırıcı anlamların birleşimi olan, bildirişimin ana fikir muhtevasını ileten anlam türü; örneğin, *iş, iyi, ileri, iki, içmek* gibi leksemelerin sahip olduğu anlam. Bağımsız leksik anlama sahip leksem, özerk olarak, yani anlatım niteliğinde kullanılabilir.

Yardımcı anlam, herhangi bir dilin temel leksik anlamlarından sayılmayan, bildirişimin muhtemel esas konularını iletemeyen, buna karşılık bağımsız leksik anlamlarca yansıtılan nesnel gerçeklik unsurlarının bağıntıları ya da ikincil vasıfları üzerine bütünleyici nitelikli bilgi veren bağımlı anlamdır. Yardımcı anlam taşıyıcıları, kelime veya eklerdir, başka

bir deyişle, yardımcı anlam, hem leksik, hem de morfolojik araçlara ait olabilir: örn. *bile, daha, de, için, ile, kadar; ama, diye, ve* vb. kelimelerin ya da *+DEN, -DİR/-DÜR-* vb. eklerin sahip olduğu anlam. Yardımcı anlama sahip dil birimi, anlatım niteliğinde kullanılmaz.

Leksem üretici anlam, temel ya da yardımcı leksik anlamlarla birleşerek bunları başka unsurların yansıması olacak derecede dönüştüren anlam: örn. *devam+et-, pişman+ol-* (anlam, gövdeye leksik yöntemle katıldı); *karşı+lık, nere+li, yol+cu* (anlam, gövdeye gramer, yani şekilbilimsel yöntemle katıldı) vb. Temel kavramlı leksem üzerinde leksem üretici işlem yapıldığında, meydana gelen yeni leksem, hem yeni maddi, hem de başka sınıflandırıcı gramer anlamı edinmiş olabilir: *ihtiyar > ihtiyar+la-* örneğinde teşekkül eden leksem maddi anlamı değişmezken, yeni sınıflandırıcı gramer anlamı meydana gelmiştir.

Yardımcı gramer anlamı (kelime çekimleyici anlam), ya teknik kelime dönüşümü araçlarının (*ev+ler+imiz+de+ki+ler*) ya da şekilbilimsel yapı birimi olan şeklin (*kitap(b)+ım*) sahip olduğu yardımcı anlam olan gramer anlamı türlerinden biridir.

Leksem üretici gramer anlamı, teknik kelime dönüşümü araçlarının (öncelikle eklerin) taşıyıcılık ettikleri leksem üretici anlam olan gramer anlamı türlerinden biridir. Örneğin, *dost+luk, söz+leş-* vb.

Gramer anlamları, (1) bağımsız leksemeleri sınıflarda toplayan, leksem sınıflarını gramer mahiyetleri yönünden vasıflandıran *leksembölümsel sınıflandırıcı anlamlar*, (2) teknik kelime dönüşümü araçlarının (çoğunlukla eklerin) taşıyıcılık ettikleri *yardımcı anlamlar* (*kelime çekimleyici anlamlar*), (3) teknik kelime dönüşümü araçlarının (çoğu hallerde eklerin) taşıyıcılık ettikleri *leksem üretici anlamlar*. Demek ki, gramer anlamı kavramı, şekilbilim düzeneğiyle ilgili bütün anlamları kapsar.

Leksik anlam, leksemelerin taşıyıcılık ettiği her türlü (yani *bağımsız, leksem üretici* veya *yardımcı*) anlam.

Ulamsal anlam (kategorik anlam), ayrı gramer şekillerini bir ulamda toplayan eşit (yani her bir gramer şeklinde aynı olan) veya değişik, ama birtürden, akraba (sınıflandırıcı, leksem üretici veya yardımcı) anlam.

Şekil üretici anlam. Şekil üretimi ile şekil çekimi düzenekleri ayrımı açısından, *şekil üretici anlamla şekil çekimleyici anlam* (aşağıya bkz.) arasında fark gözetmek gerekir. *Şekil üretici anlam*, ya şekilleri bir ulamda toplayan (*yazıyorum, yazıyorsun, yazıyor* vb.) ya da bağımsız bir şeklin (örn. çokluk şeklinin) sahip olduğu yardımcı anlam. Şekil üretici anlam, ulamsal anlamın bir türüdür. Ulamsal anlam, hem sınıflandırıcı, hem leksem üretici, hem de yardımcı anlam olabildiğine göre, şekil üretici anlam ile ulamsal anlam, aynı kavram değildir.

Şekil çekimleyici anlam, şekil çekimleme işlemleri yapıldığında, değişmeyen ulamsal anlamın ilettiği bağıntıya her zaman aynı rolde katılan nesneyi (gerçekte, ya bir yargının süjesini ya da iyelik bağıntısında iye, yani sahibi) temsil eden anlam. Türk dillerinde çoğunlukla şahıs anlamı söz konusudur. Örneğin, arkadaş+ım, arkadaş+ın, arkadaş+ı ...; gelecek(ğ)+ım, gelecek+sin, gelecek+ø ... vb. kelimeşekillerinde şahıs eklerinin sahip olduğu anlam.

Şahıs anlamları (kişi anlamları), konuşan, dinleyeni veya sözü edilen nesneyi iletme işlevi gören anlamlardır. Bu anlamların taşıyıcıları, hem leksem (zamir), hem de yardımcı morfemler (söylev düzeyinde şahıs ekleri) olabilir. Konuşanı temsil eden, 1. kişi; dinleyeni karşılayan, 2. kişi; sözü edileni ileten ise, 3. kişi anlamıdır.

ANLAMLI YOKLUK bkz. sıfır biçimbirim.

ANLATILAN (manâ). Bildirişim eyleminde vericiden alıcıya aktarılan bilgi; dil ve söylev aracılığıyla iletilen bir düşünme birimi veya birbirine bağlı düşünme birimleri topluluğu; bildirişim eyleminde bildirilen dil dışı, dil içine alınmamış, yani dilleşmemiş soyut düşünme imgesi (birimi) veya imgeleri topluluğu, diğer bir deyişle, bildirişim eyleminde aktarılan, ifade edilen düşünme içeriği. Söylenen doğrultusunda *anlam*, dil içi, *anlatılan* ise, dil dışı düşünme birimidir.

Rahmetli Moskovalı bilgin G. P. Mel'nikov'a göre, dil içi düşünme birimi olan anlam, dil dışı düşünme birimi olan anlatılanların birleştiği doruk noktasıdır ve bir anlam birçok anlatılanı aktarmaya muktedirdir.

ANLATIM (sözce, ifade, ibare). Söylevin (sözün) temel haberleşme birimi; herhangi bir bilginin temsilcisi görevinde kullanılan maddi bir olay, oluşum; söylevin esas bildirişim birimi olan ve bir bütünlük sayılabilecek bir fikir, yani bir bilgi ifade eden bir gösterge veya göstergeler öbeğidir.

Anlatım kavramını söylev kavramından ayıran husus, anlatımın bir bütünlük sayılabilecek fikri ifade etmesidir.

ASIL SAYI ŞEKLİ bkz. sayı adı.

ASPEKT bkz. görünüşlük ulamı.

ASPEKTÜEL ULAM bkz. görünüşlük ulamı.

ATRİBÜTİF YAPI bkz. sözdiziminin birimleri.

AYIRT EDİCİ ÖZELLİKLER bkz. fonemlerin ayırt edici özellikleri.

AYRILMA HALİ bkz. isim hal ulamı.

B

BAĞIMSIZ LEKSEM bkz. leksem.

BAĞIMSIZ LEKSİK ANLAM bkz. anlam türleri.

BAĞIMSIZ TUMCE bkz. tümce.

BAĞLAÇ. Her türlü dünya unsuru bağıntısını iletme yetisine sahip, dolayısıyla belirli bir leksem sınıfına bağlı olmayan yardımcı leksemdir. Başka bir deyişle, bağlaçlar, ilgeçlerden farklı olarak, yalnız nesne bağıntıları değil, her türlü dünya ögesi ya da olayı, yani nesne, nitelik, belirteç (sirkonstans), nicelik, eylem (süreç), değişik ölçüde karmaşık olaylar arasındaki bağıntıları dile getiren yardımcı leksik dil aracıdır.

Dünya unsurları bağıntılarını iletme yetisi, bağlaçları, yalnız nesne bağıntısı dile getirmeye muktedir olan ilgeçlere yakın, bunlarla akraba bir leksem sınıfı haline getirir. Bağlaçların ilgeçlerle kısmen örtüşmesi, şu örnekle gösterilebilir: bazen aynı nesne bağıntısı, hem ilgeç (*baba ile oğul*), hem de bağlaç (*baba ve oğul*) aracılığıyla aktarılabilir. Ancak, örneğin, eylem bağıntısını ifade etmek gerektiğinde, ve bağlacının kullanılması şarttır: **geldim ile gördüm* yerine, *geldim ve gördüm* gibi. Diğer sınıfların leksemleriyle de ilgeç değil, bağlaç kullanılır: *genç ve güzel* (bağlaç, nitelikler arasındaki bağıntıyı dile getiriyor), *dün ve bugün* (bağlaç, belirteçler arasındaki bağıntıyı aktarıyor) vb.

Dilbilimde yerleşmiş geleneğe göre, bağlaç, söylevdeki kelime, öbek veya anlatımları birbirine bağlar. Dil ve söylev birimlerinin öncelikle bildirişimi sağlama amacıyla işlediği göz önünde bulundurulursa, dil birimi aracılığıyla dile getirilen bağıntının, göstergeler arasındaki bağıntı değil, bunlar vasıtasıyla temsil edilen dünya veya fikir birimleri arasındaki bağıntı olduğunu düşünmek daha akla uygundur. *Ay ve güneş* dendiğinde, dile getirilen bağıntı, *ay* ile *güneş* kelimeleri arasındaki bağıntı değil, bu kelimelerce karşılanan varlıklar arasındaki bağıntıdır.

BELİRLİLİK—BELİRSİZLİK ULAMI bkz. isim belirlilik—belirsizlik ulamı.

BELİRTEÇ (sirkonstans). En genel anlamda herhangi bir olaya eşlik eden olay.

Almanca *Umstand*, Fransızca *circonstance*, İngilizce *circumstance*, Latince *circumstantia*, Rusça *obstoyatel'stvo* kelimelerince dile getirilen, leksem türlerinden zarfın, fiilin çekimleme kategorilerinden ulacın anlamsal temeli olan *sirkonstans* kavramına Türkiye Türkçesi sözlüklerinde karşılık olarak keyfiyet, hal ve şartlar, koşullar, (genel) durum, zaman, yer, ölçü, nitelik vb., dilbilim sözlüklerinde «zaman, yer, koşul, neden vb.» (Vardar B., Güz N., Huber E. ve diğerleri. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. 2. baskı. İstanbul-Ankara-İzmir, 1998. S. 208, *tümleyen* maddesi), «zaman, ölçü, niteleme, yer, yön» (Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, 1992. S. 178, *zarf* maddesi) vb. verildiğine göre, bütün bu sıralanan kelimelerin anlamlarını kapsayan genel anlama (kavrama) sahip, aynı zamanda terim niteliğinde kullanılabilecek bir kelimeye ihtiyaç vardır. Böylesi bir genel anlamı karşılamada en elverişli olabilecek terim,

kanaatimizce «belirteç»tir. Kimi Türk dilcileri tarafından *belirteç* ve *belirteçleştirme* terimlerinin kullanılmış olması ve bunların kullanılış yöntemi (örneğin bkz. Vardar B., Güz N., Huber E. ve diğerleri. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. 2. baskı. S. 208; Aksan D. Anlambilim. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara, 1998. S. 200, 201, 203), bu kavramı iletmeye müsait olduğunu gösterir.

Belirteç (*sirkonstans*) kavramının birkaç tanımı: «*Yavleniye, soputstvuyuşçeye kakomu-n. drugomu yavleniyu i s nim svyazannoye.*» (Ojegov S. I. Slovar' Russkogo yazıka. İzd. 11-ye, stereotip. Moskva, 1975. S. 398) «Herhangi bir olaya eşlik eden ve bu olayla ilişkide bulunan olay», «*A condition, with respect to time, place, manner, agent, etc., which accompanies, determines, or modifies a fact or event ...*» (New Webster's Dictionary of the English Language. Fourth Reprint. Delhi, 1988. P. 287) «Bir olgu veya olaya eşlik eden, [bir olgu veya olayı] belirleyen veya değiştiren zaman, yer, hâl, aracı vb. ile ilgili bir durum».

BELİRTEÇ bkz. sözdiziminin birimleri.

BELİRTEÇ ÖBEK YAPISI bkz. sözdiziminin birimleri.

BELİRTEÇ TAMLANANI bkz. sözdiziminin birimleri.

BELİRTEÇ TÜMLECİ bkz. sözdiziminin birimleri.

BELİRTEÇLENEN bkz. sözdiziminin birimleri.

BELİRTEÇLEYEN bkz. sözdiziminin birimleri.

BELİRTEN bkz. sözdiziminin birimleri.

BELİRTİLEN bkz. sözdiziminin birimleri.

BELİRTME ÖBEK YAPISI bkz. sözdiziminin birimleri.

BIÇİM bkz. gramer şekli.

BIÇİMBİLİM bkz. şekilbilim.

BIÇİMBİLİMSEL SESBİLİM bkz. morfonoloji.

BIÇİMBİRİM bkz. morphem.

BİLDİRİŞİM ETKİNLİĞİ (konuşma faaliyeti, söyley etkinliği).

Bireylerin dil göstergeleri aracılığıyla bilgi teatisinde bulunmaları.

BİLDİRME KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

BİRLEŞİK TÜMCE bkz. tümce.

BITİMLİ ŞEKİL (finit şekil, nihai şekil, predikatif şekil, yargısal şekil). Bilindiği gibi, mantık biliminde *yargı*, birisi fikir konusu olan *süje* (*mantıksal özne*), diğeri ise, süje hakkında bildiri olan *predika* (*mantıksal yüklem*) olmak üzere iki bileşenden oluşan düşünce biçimidir. Yargı, hem süje ve predikayı temsil eden birer kelime (örn. *Hava sıcak*), hem de özel bir morfolojik şekil vasıtası ile (*Sıcaktır*, *Geldim* vb.) dile getirilebilir.

Bitimli şekilden, yargıyı morfolojik yolla karşılamada ihtisaslaşmış fiil veya adlık şekli anlaşılmalıdır. Bitimli şekil, yargı karşılayan morfolojik bir araç olarak kabul edilirse, her bir finit şeklin anlamını yargı modelini içeren

soyut bir imge olarak tasavvur etmek akla uygun olur. Bitimli şekil kavramının sadece şekilbilimde değil, sözdiziminde de büyük bir önemi vardır. Bu yüzden, Leylâ Karahan'ın tümce kavramını, yargı kavramına bağlamasına tamamen katılmak gerek. Karahan'ın, bir söz veya söz dizisi yargı bildirirse cümledir (Karahan L. Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine // Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi 2000/II. Sy. 583. Ankara, 2000. S. 17) görüşüyle görüşümüz arasında yalnızca bir kavramsal adım vardır. Fikrimizce, *tümce*, yargı ifade etme aracı olan herhangi bir bitimli şekilden oluşan veya bitimli şekil esasında kurulan anlatımdır. Diğer bir deyişle, tümce kavramı, bir morfolojik belirtiyeye sahiptir. Bu bakımdan örneğin, *Ahmet asker*, tümce değil, yargısal (predikatif) öbek; *Ahmet askerdir* anlatımı ise, tümcedir.

Türkolojide sıkça görülen bitimli şeklin **şahıs şekli**yle özdeşleştirilmesi yanlışdır. Bunun yanlışlığına, hem şekil çekimi düzeneği olmayan bitimli şekillerin varlığı (örn. bir Tatar ağzındaki *men kelgen*, *sen kelgen* vb. öbekler), hem de iyelik ulamının bitimli olmayan şahıs şekillerinden oluşması (*kitabım*, *kitabın* vb.) delâlet etmektedir. *Geldim*, *geldin* ve *men kelgen*, *sen kelgen* örneklerinden de görüldüğü gibi, yargı bileşeni olan süje, hem şahıs anlamıyla, hem de daha soyut bir kavramla temsil edilebilir, bununla birlikte iyelik şekilleri, şahıs anlamı aracılığıyla yargı süjesini değil, iye (sahip) olan nesneyi temsil etmektedir.

Bitimli şeklin anlamı olan *yargı modelini içeren soyut tasarım*, bütün finit şekilleri birleştiren ve bunların topluluğunu yüklemlik ulamı haline getiren ulamsal anlam işlevi görür. Bunun için bilimsel *yüklemlik kategorisi* kavramı, bitimli şekillerin topluluğu olarak anlaşılmalıdır.

BULUNMA HALİ bkz. isim hal ulamı.

BUYRUK KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

BUYRUM KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

BÜNYE bkz. yapı.

BÜTÜNLEYİCİ DAĞILIM. Herhangi bir varlığın değişken durumlarının aynı şartlarda, aynı ortamda teşekkül edememesi. Örn. suyun, çevre ısısına göre, ya sıvı, ya buz ya da buhar şekline girmesi. Osmanlıcada kelime başında ya da tonlu ünsüzden sonra rastlanan kapanmalı (patlayıcı) [g], [ğ] allofonları (*gel-*, *yangın*), ünlüden sonra veya iki ünlü arasında meydana gelen daralmalı (sızıcı) [ğ], [ɣ] allofonları (*eğ-*, *araç*), bütünleyici dağılım ilişkisinde bulunarak /g/ foneminin allofonları, allovaryantlarıydı. Çağdaş dilde ise, *egemen*, *Ege Denizi* gibi leksemeler sözü geçen allofonların bütünleyici dağılımını bozarak /g/ ve /ɣ/ olmak üzere iki müstakil fonemin oluşumuna sebep olmuştur. TT'sinde hemen hemen bütün morphemlerin allomorfları bütünleyici dağılım ilişkisindedir. Örn. 1. şahıs tekil iyelik

morfeminin ünlü uyumunun gerektirdiği allomorflarını şu örneklerde görüyoruz: *at+ım, ev+ım, suy+ım, köy+üm*.

BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU bkz. damak ünlü uyumu.

C

CÜMLE BİLGİSİ bkz. sözdizimi.

CÜMLE ÖGELERİ bkz. sözdiziminin birimleri.

Ç

ÇATI ULAMI. Eylemin, nesnelere (varlıklarla) olan belirli bağıntılarını karşılayan beş ayrı birtürden anlam esasında birleşen dört (*işteş, ettirgen, edilgen ve dönüşlü*) fiil şeklinin topluluğudur.

Etken çatı sorunu. Türkçede etken çatının varlığını kabul etmek, maddi çatı eki ulanmamış fiil gövdesinin söylevde görevsel sıfır ekiyle işlediğini, hem de bu sıfır ekinin, eylemle bağıntıda olan nesnenin eden (fail) olduğunu bildirdiğini kabul etmek demektir. *Yazdım, okuyan öğrenci* gibi örnekler bu görüşü pekiştirir gibidir. Fakat *okuyacak kitap, oturduğumuz ev* gibi öbekler, bu görüşe aykırı düşer ve fiil gövdesinin hiçbir çatı sıfır göstergesine sahip olmadığına, hareketle nesne arasındaki bağıntının karakterini bildirmediğine işaret eder.

İşteş çatı kelimeşekillerinin Türkçede işleyişini tahlil ettiğimizde, bütün kullanılışlarında bir ortak, yani eylemin birden fazla fâili (edeni) olduğunu bildiren anlama sahip olduğunu görürüz. Türkçe gramerlerinde çoğunlukla bu çatının iki anlamlı olduğu söylenmektedir: 1) *Görüştüler* örneğinde olduğu gibi, etkileşim; 2) *Çocuklar kaçıştılar* örneğinde gördüğümüz, birliktelik anlamı. Oysa bu iki anlamın ortak içeriğini, yani yukarıda belirttiğimiz anlamı, bu çatının tek anlamı saymak daha pratik sayılabilir. Bu çözümü kabul ettiğimiz takdirde, hem etkileşim, hem de birliktelik bildirisi, *anlam* statüsüne değil, dil dışı düşünme ihtivası olan *anlatılan* statüsüne sahip olur. Böylelikle *işteş çatı*, tek anlamlı, yani eylemin, birden fazla edenle bağıntılı olduğunu ifade eden fiil şekli telâkki edilir.

Ettirgen çatının anlamı, eylemin, kendisini yerine getirmeye teşvik edilen bir nesne ile bağıntılı olduğunu bildiren anlamdır: *Bu hadise bana her şeyi unutturdu* örneğinde *unutmak* eylemi, bu eylemin gerçekleştirilmesine teşvik edilen (*bana* zamiri ile dile getirilen) nesne ile bağıntılıdır. Diğer bir deyişle, *ettirgen çatı*, eylemin, bunun yapılmasına teşvik edilen varlıkla bağıntılı olduğunu bildiren fiil şeklidir.

Edilgen çatı, bazı diğer (örn. 19. asır Rusçası, çağdaş Almanca) dillerde olduğu gibi, bir değil, iki anlama sahiptir: 1) eylemle ilgili olan nesnenin, eylemin edeni (fâili) değil, edileni (mefûlü) olduğunu bildiren

imge (*Koyun yendi* örneğinde olduğu gibi); 2) konuşan tarafından eylemin fâilinin, herhangi bir kişinin olabileceği soyut bir eden, fâil tasarımı niteliğinde düşünüldüğünü bildiren anlam (*Burada yüksek sesle konuşulmaz* örneğinde gördüğümüz gibi). Dolayısıyla *edilgen çatı*, ya eylemle ilgili olan nesnenin, eden değil, edilen olduğunu ya da eylemin edeninin her bir kişinin olabileceğini dile getiren fiil şekli sayılmalıdır.

Türkçedeki **dönüşlü çatı**, bazı diğer dillerde olduğu gibi, eylemle fâili olan nesne arasında edenlik ilişkisinden başka, edene yönelik diğer bir (dolaysız veya dolaylı) bağıntının da bulunduğu işaret eden az içerikli soyut bir imge anlamına sahip, başka bir deyişle, fâilin yerine getirdiği eylemin herhangi bir surette kendisini etkilediğini, kendisine değdiğini bildiren fiil şeklidir: *Her sabah soğuk su ile yıkanırım* (eylemle eden arasında edenlik bağıntısının yanı sıra dolaysız dönüşlü bağıntı var) ve *Bir şeyler mırıldanıyor* (eylemle eden arasında fâillik bağıntısıyla birlikte dolaylı dönüşlü bağıntı da var) örneklerinde olduğu gibi.

Gözden geçirilen dört çatı şeklinin beş anlamında bir ortak içerik vardır: o da, her anlamın, eylemle nesne arasındaki belirli bir bağıntıyı yansıtması ve iletmesidir. İşte bu ortak anlamsal içeriğin esasında söz konusu şekiller, çatı *ulamı* oluşturur.

ÇIKIŞ GÖVDESİ bkz. gövde.

ÇIKMA HALİ bkz. isim hal ulamı.

ÇOĞUL ULAMI bkz. isim çoğul ulamı.

D

DAMAK ÜNLÜ UYUMU (büyük ünlü uyumu). Söylevdeki kelime gövdesi veya kelimeşekillerinin ikinci veya daha sonraki hecelerindeki (birinci olmayan hecelerindeki) ünlü seslerin (a, e, ı, i, o, ö, u, ü), çoğunlukla ilk veya seyrek olarak kendisinden önceki bitişik hecedeki ünlü sese incelik—kalınlık, yani ön sıra ünlü sesi—art sıra ünlü sesi (e, i, ö, ü—a, ı, o, u) olma bakımından benzeşmesidir: örn. *demedi, derken, döşemeler, dolabım*. Bu kurala aykırı düşen çok az istisna vardır: örn. *kardeş, komuşurken, sonraki*.

DİL (dil dizgesi, dil sistemi). Her bir bireyin zihninde nesnel olarak bulunan, soyut imgelerden oluşan doğal, ülküsel (ideal) bir bildirişim dizgesi; bir bildirişim topluluğunun her bir üyesinin zihninde nesnel olarak var olan, bildirişenlerce (verici ve alıcılarca) bilgi teatisi için kullanılan, en küçük iki taraflı, anlamlı birim olan monemlerden ve monemleri kullanma kurallarından ibaret olan, kökeni bir (izogen), ayrı ayrı bireylerde aşağı yukarı bir/eşit (homomorf), alışılmış (mutad, üzüel), toplumsal (sosyal) bir bilmeler dizgesidir.

DİL ARAŞTIRMALARINA İŞLEVSEL YAKLAŞIMIN ANA İLKELERİ.

1. Dil, varlıkbilim (ontoloji) açısından gerçekten nesnel olarak var olan doğal, işlevsel bir dizgedir.

2. Dil dizgesinin ana işlevi (görevi), bireyler arasında bildirişimi sağlamaktır. Dil, mevcudiyetini, meydana gelişini bu ana işlevine borçludur ve bu ilke, doğa bilimlerinde çok geçerli olan «İşlev, organı meydana getirir» ilkesiyle tastamam uygunluk gösterir, bağdaşır.

3. Dilin bütün parçalarının, kısımlarının, bileşenlerinin özlüğü, yapısı ve özel görevi, dilin ana bildirişim işlevince belirlenir, şartlandırılır. Dolayısıyla dilin her bir bileşeninin idrak edilmesi, bunun bildirişim sağlamadaki rolünün de idrak edilmesi demektir.

4. İşlevsel mahiyete sahip dil anlamları (semantemleri) arasındaki bağıntılar, iki taraflı, yani anlamlı birimlerden oluşan dil altdizgelerinin (şekilbilim ve leksembilimin) yapısını belirleyen başlıca etkenlerdendir.

5. Dilin iki taraflı, anlamlı birimlerden oluşan fragmanlarını idrak etmeyi amaçlayan araştırmacının dikkati, öncelikle özü işlevsel olan semantemleri, bunların özel bildirişim amaçlarını, hem de anlamlar arasındaki sistemsel bağıntıları ortaya çıkarmaya yöneliktir.

6. Tarih boyunca geçirdikleri türlü rastlantısal değişiklikler ve lehçe, ağız varyantlarından bağımsız olarak, kelimelerin dil karşılığı olan leksemelerin, şekilbilim mekanizmasındaki işlevlerle yükümlü dönüşümlerini ele almak amacıyla «teknik kelime dönüşümü» (†) kavramı geliştirilmeye ihtiyaç duyulmuştur.

DİL DİZGESİ bkz. dil.

DİL DİZGESİNİN ALTDİZGELERİ. 1. **Leksembilim altdizgesi** (sözcükbirim dağırıcığı altdizgesi, leksikoloji altdizgesi). 2. **Sözdizimi altdizgesi** (cümle bilgisi altdizgesi, sentaks altdizgesi). 3. **Şekilbilim altdizgesi** (şekil bilgisi altdizgesi, biçimbilim altdizgesi, morfoloji altdizgesi). 4. **Sesbilim altdizgesi** (fonoloji altdizgesi). 5. **Biçimbilimsel sesbilim altdizgesi** (morfonoloji altdizgesi).

DİL SİSTEMİ bkz. dil.

DİL YAPISI. Dilin bütün envanter birimleri (yani *monem*, *leksem*, *morfem*, *sentagma*, *fonem*), yapı birimleri (yani *öbek modelleri*, *gramer şekil ve ulamları*) ve altdizgelerinin birbiriyle çağrışımsal bağlanış yöntemi.

DİLBİLGİSİ bkz. gramer.

DİLEK-KOŞUL KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

DİZGE (sistem). Birbirine bağlı olan, birbiriyle etkileşimde bulunan öğelerin sınırlı topluluğu.

DİZİM bkz. sözdizimi.

DOLAYSIZ KURUCULARA İNDİRGEME YÖNTEMİ. L. Bloomfield'in ileri sürdüğü sözdizimsel tahlil yöntemi: herhangi bir birleşik anlatımın, önce birincil olan en büyük iç öbeklere, yani *dolaysız kuruculara*, elde edilmiş bu öbeklerin ise, indirgenebiliyorsa, yine en büyük sözdizimsel birimler olan ikincil *dolaysız kuruculara* ve bunların da, sırasıyla ayrı morfemlere (daha doğrusu, en küçük sözdizimsel birim olan sentagmalara) varıncaya kadar bölünmesi işlemi.

DÖNÜŞLÜ ÇATI bkz. çatı ulamı.

DUDAK ÜNLÜ UYUMU (küçük ünlü uyumu). TT'nde kelime gövdesi veya kelimeşekillerinin birinci olmayan hecelerindeki *dar ünlü seslerin* (ı, i, u, ü) kendinden önce gelen bitişik hecedeki ünlü sese düzlük—yuvarlaklık, yani damaksız olma—dudaksız olma (a, e, ı, i—o, ö, u, ü) açısından benzeşmesidir: *açık, dişli, ezik, ışık; durgun, doğruluk, güzün, köyümüz* vb. TT'nde geniş ünlü sesler (a, e, o, ö), dudak ünlü uyumuna tabi değildir. Örneğin, *bilge, çolak, dudak, ıslak, otlar, köyden* gibi kelime ve kelimeşekillerinde dudak ünlü uyumu değil, sadece damak ünlü uyumu işler.

Başka Türk dillerinde dudak ünlü uyumu, düz geniş (a, e) ünlüleri de etkiler. Örneğin, Yak. *ogolor* (< ogo + lar) “çocuklar”, *olordor* (< olor + dar) “yaşarsa” vb.

DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

DÜŞÜNME (düşünme yetisi). Bireyin, dünya durumlarını, olaylarını, unsurlarını soyut imgeler halinde yansıtmaya ve bu soyut imgeleri harekete geçirerek dünyayla etkin, başarılı bir şekilde etkileşimde bulunma yetisi.

DÜŞÜNME YETİSİ bkz. düşünme.

E

EDAT bkz. ilgeç.

EDEN bkz. fâil.

EDİLGEN ÇATI bkz. çatı ulamı.

EK. Dil—söylev karşılığı bakımından bir söylev birimi, gösterge türü; dil içi birim olan morfemin söylevdeki cisimlenmesi; çoğunlukla, kelimedenden farklı olarak başka, kendine özgü fonetik kurallar uyarınca kurulan bir ses öbeği veya «anlamlı yokluk» (görevsel sıfır). Ek, leksem üretici veya yardımcı (kelime çekimleyici) anlamı temsil etmeye muktedirdir; bağımsız olarak kullanıma yeteneğinden yoksundur; Türkçede teknik kelime dönüşümü araçlarından en önemlisidir.

EKSPONENT. Ya bütün monemin ya da sadece monem göstereninin söylevde temsilcisi görevinde kullanılmakta olan gösterge.

EMİR KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

ESAS KAVRAMLI LEKSİK ANLAM bkz. anlam türleri.

EŞİTLİK HALİ bkz. isim hal ulamı.

ETKEN ÇATI SORUNU bkz. çatı ulamı.

ETTİRGEN ÇATI bkz. çatı ulamı.

EYLEM İSMİ ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

EYLEMİ ADLIKLAŞTIRMA ULAMI (fiil ikincil hipostaz etme ulamı, fiil ikincil temsil etme ulamı, eylemsi ulamı, fiil adlıkları ulamı, fiilimsi ulamı). Nesneleştirilmiş, nitelikleştirilmiş ya da belirteçleştirilmiş eylem olan anlamlarının birtürden, yani adlık olması esasında bir ulamda birleşen, yansıtma ve soyutlamanın birincil düzeyinde bulunan fiil eylemini, nesne, nitelik ya da belirteç (sirkonstans) imgesinde ikincil olarak temsil eden ve bu yüzden fiilin ikincil temsil etme araçları olarak telâkki edilmesi gereken fiil adlık şekilleri topluluğudur. Türkçede bu genel ulam, dört özel kategoriye ayrılır: *eylemlik ulamı, ortaç ulamı, sıfatsı-isimsi şekiller ulamı, ulaç ulamı*.

Eylemi adlıklaştırma ulamının, hem eşzamanlılık, hem de artzamanlılık bakımından önemi büyüktür. Bir yandan fiil adlıkları (eylemsiler), Türkçenin, sözdizimi özgünlüklerinden biri olan, hem ilgi(leme), daha doğrusu tamlama (*ki*), hem ulama (*ve, ne... ne... vb.*) bağlaçlı yapılar gereksinin duymadan, hem de Hint-Avrupa tipi (*tâ ki, lâkin, çünkü vb.* bağlaçlı) yan tümceleri kurmadan büyük ölçüde işleyişinin sebebi, öte yandan bildirme kipinin bitimli şekil olan hemen hemen bütün zaman şekillerinin kaynağı, menşeidir.

Eylemlik ulamı (ad-fiil ulamı, eylem ismi ulamı, fiilin isimsi şekilleri ulamı, isim-fiil ulamı, mastar ulamı), işlek ve verimli *-mEk, -mE, -(y)İş* ve işlek, ama verimsiz *-mEklik* biçimbirimlerini içeren, eylemi nesne imgesinde, yani «nesneleştirilmiş» biçimde gösteren fiil şekilleri topluluğudur: *Yarın bana gelmenizi istiyorum; Bana, merak etmemekliğim i, adının gazetelere geçmeyeceğini söyledi* (SS, RG, 361) vb.

Ortaç ulamı (fiilin sıfatsı şekilleri ulamı, sıfat-fiil ulamı, partisip ulamı), *-mİş, -(y)En* ve *-(E/İ)r* morfemlerini içeren, eylemi nitelik imgesinde dile getiren, hem zaman, hem de edenlik (fâillik) anlambirimciklerine sahip olan fiil şekilleri topluluğudur: *Babası Türk edebiyatını iyi bilen genç vb.* Özbek araştırmacı Muhammadcan Ş. Mamatov'un belirttiğine göre, Özbekçede edenlik seminden yoksun *-digan* ortacının varlığı, edenlik seminin, ortacın ayrılmaz bir komponenti (B. Vardar'ın deyişle, «bileşen») olmadığını gösterir. Anlaşılacağı gibi, Türk dil malzemesi açısından ortacın ana mahiyeti, eylemi «nitelikleştirilmiş» biçimde dile getirmektir.

Sıfatsı-isimsi şekiller (siş) ulamı, *-Dik, -(y)EcEk* ve *-(y)Esİ* biçimbirimlerini içeren, geleneksel olarak bizce yanıltıcı şekilde ortaç terimiyle adlandırılan, eylemi, hem nesne, hem de nitelik imgelerinde temsil

etmeye muktedir, edenlik anlambirimciğinden yoksun, buna karşılık zaman semlerine sahip fiil şekilleri topluluğudur. *-(y)EcEk* ve *-(y)Esİ* şekilleri, gelecek zaman, *-Dik* şekli ise, gelecek olmama zaman semine sahiptir. *Onun yarın geleceğini biliyorum* örneğinde sıfatsı-isimsi şekil, eylemi nesne imgesinde, *O turacak yerim yok* örneğinde ise, nitelik, vasıf biçiminde temsil eder. Bu şekiller, fâillik seminden yoksun olduğu için, niteliğin taşıyıcısı olan nesnenin, çatı şeklinde bulunmayan fiil gövdesinin karşıladığı eylemle edenlik ilişkisi de dahil olmak üzere, çeşitli bağıntılarda bulunduğunu bildirmeye kabildir. Örneğin, *okuyacak çocuk / kitap / oda / vakit / şart / sebep / hal vb.*

Eylemlik ve siş'lerin Türk söylevinde eylemi nesne imgesinde temsil etmesi ve bununla sımsıkı ilişkide isim iyelik kategorisinin geniş çapta kullanılması, herhalde Türkçenin önemli bir hususiyetidir: Türkçe konuşan insanların tefekkürü, türlü türlü gerçek olayları nesne (varlık) olarak yorumlar. İşte bu husus, bazı bilginleri Türkçenin adlık karakterinden söz etmeye sevk eder.

Ulaç ulamı (fiilin zarfsı şekilleri ulamı, zarf-fiil ulamı, gerundium ulamı). Sayısı 60'ı aşkın belirteç fiil şekli, eylemi başka bir eylemin belirteci (↑) imgesinde temsil eder ve bu anlamsal ortaklıklarının esasında söz konusu ulamı oluşturur. Bunlar da, edenlik ve (bazıları, «görelî») (taksis) zaman bağıntılarını iletmesine rağmen) kendi salt zaman, yani yüklem ifade ettiği içeriğin nesnel, gerçek, dış dünyadaki zaman içindeki yerini dile getiren zaman semlerine sahip değıllerdir.

EYLEMLİK ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

EYLEMSİ ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

EYLEYEN bkz. katılımcı.

F

FÂİL (eden, agen). Sahne katılımcılarından (sitüasyon aktanlarından) biri, yani eylemi yerine getiren nesne.

FİİL. Eylem (hareket, süreç) karşılayan, yani dili konuşan tarafından eylem olarak yorumlanan her türlü özdeksel veya ülküsel dünya olgusuna (örneğin, kılış, oluş, durum vb.'ne) gösterge olan leksemdir. Bu tanıma göre, *fiil* terimi, sadece leksem sınıfını, *eylem* terimi ise, dil leksik anlamını belirtmede kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, fiiller, *süreçlik (eylemlik)* leksembölümsel sınıflandırıcı gramer anlamınca bir sınıfta toplanan leksem topluluğudur.

Söylevde sadece eylem anlamıyla (örneğin, *düşmek, koşmak, yapmak, yazmak vb.*) işlev gören leksem, bu leksembölümsel gramer kategorisinin esasını oluşturur. Bunun yanı sıra, *durmak, kalmak, yatmak* gibi durum olarak yorumlanabilecek olaylar da, fiil anlamı aracılığıyla eylem olarak dile

getirilir. *Durmak* ve *kalkmak* fiillerinin (birincisi, durum; ikincisi, durum değişikliği olan) anlamları karşılaştırıldığında, dildeki eylem anlamının dünyadaki karşılıklarının çok farklı olduğu ortaya çıkar. Örneğin, Zeynep Korkmaz'ın fiilleri *kılış fiilleri*, *oluş fiilleri*, *durum fiilleri* olarak sınıflandırması (Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, 1992. S. 61), bizce söz konusu «dildeki anlam—dünyadaki olay» bağıntısıyla ilgilidir. Dil anlamının yorumlayıcı mahiyetine dayanılarak, *fiil*, dünya olaylarını istisnasız eylem niteliğinde ifade eden leksem biçiminde tanımlanabilir.

Türk fiilinin genel şekilbilimsel çekimleme ulamları şunlardır: (1) *çatı* (↑), (2) *statü* (↑), (3) *görünürlük* (↑), (4) *eylemi adlıklaştırma (eylemsi)* (↑) ve (5) *fiil yüklemlik* (↑) *ulamı*.

FİİL ADLIKLARI ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

FİİL ÇEKİMLEME ŞEKLİ bkz. fiil gramer şekli.

FİİL ÇEKİMLEME ULAMI bkz. fiil gramer ulamı.

FİİL GENEL ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

FİİL GRAMER ŞEKLİ (fiil çekimleme şekli). Bireyin herhangi belirli bir tür fiil kelimeşekillerini kurmasını ve algılamasını sağlayan, eylemin bağıntılarını veya ikincil niteliklerini dile getiren, hem de eylemi nesne, nitelik ya da belirteç (sirkonstans) imgesinde temsil etme işlevi gören en küçük şekilbilimsel düzenektir.

FİİL GRAMER ULAMI (fiil çekimleme ulamı). Eylemin bağıntılarını veya ikincil niteliklerini dile getiren ya da eylemi nesne, nitelik veya belirteç (sirkonstans) imgesinde temsil etme işlevi gören, ya bir ortak eşit (aynı) yardımcı gramer anlamı, ya farklı, fakat birtürden, akraba yardımcı gramer anlamları ya da aynı ikincil temsil etme işlevi esasında birleşen şekiller topluluğudur.

Adlıklardan farklı olarak, Türk fiilinin tek üyeli, yani bir şekilden oluşan fiil ulamları yoktur. Türkçede fiilin, bütün çekimleme şekillerini ve özel ulamlarını bünyesinde toplayan beş genel ulamı vardır (bkz. 1. şema):

Eylem bağıntılarını ileten (1) *çatı* (↑), (2) *fiil yüklemlik* (↑) *ulamaları*;

Eylem niteliklerini dile getiren (3) *statü* (↑), (4) *görünürlük (aspektüel)* (↑) *ulamaları*;

Eylemi ikincil temsil etme yoluyla nesne, nitelik, belirteç imgelerinde karşılayan (5) *eylemi adlıklaştırma (fiil ikincil temsil etme, fiilimsi)* (↑) *ulamı*.

Özel şekilleri ulamlarda birleştirerek, küçük ulamları daha büyük ulamlara dahil ederek fiilin bütün çekimleme şekillerini beş büyük ulamda topluyoruz. Söylenenlerin daha kolay algılanmasını sağlayacak 1. şema, bir yandan fiilin bütün çekimleme düzeneğini gösterir, diğer yandan bu sistemi anlaşılır biçimde ortaya koymayı sağlar.

FİİL İKİNCİL HİPOSTAZ ETME ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

FİİL İKİNCİL TEMSİL ETME ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

FİİL ÖZEL ZAMAN ULAMLARI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

FİİL YÜKLEMLİK ULAMI. Adlık yüklemlik kategorisi gibi, ortak ulamsal anlamı niteliğinde ortaya çıkan soyutlanmış yargı imgesince birleştirilen bitimli şekiller topluluğu olarak anlaşılmalıdır. Fakat adlık tasarımları ileten adlık yüklemlik kategorisinden farklı olarak, bu fiil ulamının dile getirdiği yargının predikası, eylem imgesidir. Diğer önemli bir farkı ise, yargıyla birlikte ifade edilen kipliklerin (modalitelerin) sayıca daha çok olmasıdır.

Fiil yüklemlik kategorisinin içeriği hiyerarşiktir. Bu kategori, kip ulamlarına, kip ulamları ise, zaman ulamlarına ayrılır. Kapsadığı bitimli şekillerin sayısı bakımından, fiil yüklemlik kategorisi, Türkçenin en hacimli ulamıdır.

Herhangi belirli bir kipliği, yani belirli bir kiplik anlamı türünü karşılamada ihtisaslaşmış olan fiil bitimli şekilleri topluluğu *kip ulamını* oluşturur. Bu savdan kalkarak çağdaş Türkçede aşağıdaki altı kip ulamı tespit edilmektedir:

Bildirme kipi (indikatif), konuşan açımdan anlatım içeriğinin dış dünyada olup bitenlere büsbütün denk, uygun düştüğü, nesnel gerçekliği büsbütün yansıttığı bağıntısını ileten bitimli şekiller topluluğudur. Morfolojik açıdan kendi morfemi olmayan bu kipi, aynı anda genel zaman kategorisini meydana getiren bütün özel zaman şekilleri (ulamaları) oluşturur. Her bir zaman şekli, hem bildirme kipliği (modalitesi), hem de zaman anlamına sahip olduğundan, bildirme kipi, kip ulamları dizisinin bir üyesi olarak kip ulamı, iç bileşimi açısından ise, zaman ulamıdır. Bildirme kipinin kuruluşu da, hiyerarşiktir. İçersinde en küçük ulamlardan başlayarak şu iki tür kategori vardır: 1) her biri altı şahıs şeklienden ibaret olan ayrı *fiil özel zaman ulamları* (her bir **fiil özel zaman ulamı**, eylemin, kerteriz [çıkış noktası, nirengi noktası] işlevinde bulunan zaman kesiti soyut imgesiyle zaman bağıntısını karşılayan fiil ulamıdır); 2) anlamlarının birtürden olması esasında birleşen ayrı fiil özel zaman ulamlarını kapsayan *fiil genel zaman ulamı* (bkz. 2. şema). **Fiil genel zaman ulamı**, eylemlerin, kerteriz işlevi gören (geçmiş, şimdiki ve gelecek) zaman kesiti soyut imgesine göre konularını bildiren anlamlara sahip bütün fiil bitimli şekilleri topluluğudur.

Türkçenin fiil genel zaman kategorisini oluşturan **fiil özel zaman ulamları** şunlardır:

Birincil kerterize (şimdiki zaman kesiti soyut imgesine) ait zaman ulamları altı dizgesi

1.1. *Eylemin şimdiki zaman kesitinden önce gerçekleştiğini bildiren ulamlar (Geçmiş zaman ulamları): Görülen (basit) geçmiş zaman ulamı (-Dİ), hiçbir görünüş (aspekt) ya da (yukarda belirtildiği gibi burada ele alınacak her bir zaman şeklinin sahip olduğu bildirme kipliği hariç) kiplik anlambilimciği (semi) içermeyen, eylemin sadece şimdiki zaman kesiti soyut imgesinden önce gerçekleştiğini (ya da gerçekleşmediğini) bildiren zaman anlamına sahip bitimli şekiller topluluğudur: örn. Ama bir sokak boyunca gittik bir köpekle. Önce geldi, kokladı, dikenlerim burnuna battı. ... Yürüdüm, yürüdü. Sonra koştı, gelmemi bekledi. Aynı şeyi bir kediyle yaptık sonra (BK, GKB, 68) vb. **Perfekt ulamı (-mişler)**, karmaşık anlama, yani en azından (1) eylemin şimdiki zaman kesiti soyut imgesinden önce yerine getirildiğini bildiren zaman semi ile (2) konuşan açısından, eylemin, eylem akışının geçmişte olup bitmiş bir hadise, bir bütünlük olarak temsil ve tasvir edilme aracı olarak kullanıldığı imge tipi olan *sınırsonrası (bitmişlik, postterminalite) görünüş* seminden oluşan anlama sahip bitimli şekiller topluluğudur: örn. *Nazlanıyorum filân ama, aslında da evlenmeye gönüllüyüm hani... Ne var ki beni beğenecek kartıyı, affedersiniz, kadını bulmaktan umudumu kesmişim* (AN, DB, 71); *O geceki münasebetsizliğim yakın zamanlara kadar aile içinde söylenmiştir* (RNG, Ç, 15); *Hatta onu uzaktan gören başka kadınların kocamın yakışıklı olduğunu söylediklerini de işittiğim olmuştur* (OP, BAK, 466) vb. **Öğrenilen geçmiş zaman ulamı (duyulan geçmiş zaman ulamı) (-miş+Ø)**, (1) perfekte olduğu gibi, eylemin şimdiki zaman kesiti soyut imgesinden önce gerçekleştirildiğini bildiren zaman anlambilimciği, (2) ondan farklı olarak ise, görünüş değil, (örneğin, B. A. Serebrennikov, R. O. Jakobson'a göre, perfekt anlamından kaynaklanıp gelişen) *tanık olmama (öğrenilmişlik, rivayet, çıkarsama) kipliği* anlambilimciğinden oluşan anlama sahip bitimli şekiller topluluğudur: örn. *Gönül bu, aka da konar demişler, boka da* (NH, R, 503) (tanık olmama kipliği aracılığıyla *öğrenilmişlik/rivayet* anlatılanı iletilmiştir); *Yürüye yürüye sizin evinizin önüne gelmişim Nilgün, farkına varmamışım, üzeri yosunlu o eski duvarı görünce anladım* (OP, SE, 78) (tanık olmama kipliği vasıtasıyla *çıkarsama* anlatılanı iletilmiştir); *Sözde Bursa'da gizli örgüt kurmuşum, yasadışı işler çevirmişim de, onlar da bunu ancak bir yıl sonra çakmışlar* (AN, GK, 40), *Sanki bana haber vermeden ve bir daha geri dönmemesine hepsi çıkıp gitmişler de ben de evde yapayalnız kalmışım* (OP, SE, 333) (bu iki anlatımda tanık olmama kipliği aracılığıyla *olayın doğruluğundan kuşkulanma* anlatılanı iletilmiştir); *Hastayım diye işe gitmemişsin, ama aksi gibi gezerken müdürle**

karşılaşmışsın! (informant) (tanık olmama kipliği aracılığıyla *varsayma* anlatılanı iletilmiştir) vb.

1.2. *Eylemin şimdiki zaman kesiti içinde veya kesitin geleceğe yönelik sınırını keserek gerçekleşeceğini bildiren ulam (Geniş zaman ulamı): Geniş zaman ulamı (-(E/İ)r/-mEz)*, (1) eylemin, şimdiki zaman kesiti soyut imgesi içinde veya bundan sonra (yani bu soyut imgenin geleceğe yönelik sınırını keserek) gerçekleşeceğine işaret eden, *şimdiki* ve *gelecek zaman* anlamlarını kapsayan ayrımsız (sinkretik) *geçmiş olmayan zaman* anlamı ile (2) eylemin, kerteriz işlevi gören şimdiki zaman kesiti soyut imgesine göre konumunu bildirmeyen belirsiz *soyut zaman* anlamına sahip, hem de *zamandaş eylemleri* ileten bitimli şekiller topluluğudur: örn. *Seni sevdiğimi bilirsin; Yerinden kalkar, pencereye yaklaşıp* (anlatımlarda şimdiki zaman iletildi); *Ben şimdi gelirim; Benim Berlin'de kendime mahsus gezinti yerlerim var. Bakalım hoşunuza gider mi ...* (SA, KMM, 102-103) (anlatımlarda gelecek zaman dile getirildi); *Sabahları erken kalkar, akşamları erken yatarım* (soyut zaman anlamı vasıtasıyla *süreklilik, düzenli yapılan eylem* anlatılanı iletildi); *Güneş doğudan doğar, batıdan batar; Hayvanları sever misiniz?* (bu iki anlatımda soyut zaman anlamı aracılığıyla *nesneye özgü daimi vasfi dile getirme* anlatılanı dile getirildi); *Öğleden sonra gelirsün, Bizimle sinemaya gelir misin?, Müsait bir yerde durur musunuz?* (anlatımlarda soyut zaman anlamı aracılığıyla *yumuşak bir dile irade bildirme* anlatılanı iletildi) vb.

1.3. *Eylemin şimdiki zaman kesiti içinde gerçekleştiğini bildiren ulamlar (Şimdiki zaman ulamları): Şimdiki zaman ulamı I (-(İ)yor)*, kastedilen anda hakikaten, reel olarak gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen (yani güncel veya güncel olmayan, diğer bir deyişle güncelliğe kayıtsız) eylemin şimdiki zaman kesiti soyut imgesi içinde yerine getirildiğini bildiren zaman anlamına sahip bitimli şekiller topluluğudur: örn. *Yine ne istiyorsun?* (güncel eylem); *Ben burada oturuyorum* (güncel olmayan eylem) vb. **Şimdiki zaman ulamı II (-mEktE)**, ortaya çıktığı sıralarda (1) eylemin şimdiki zaman kesiti soyut imgesi içinde yerine getirildiğini bildiren zaman semi ile (2) konuşanın, eylemin (eylem akışının) kastedilen zaman kesiti soyut imgesi içinde hakikaten gerçekleştiğini bildirme aracı olarak kullandığı imge tipi olan *güncel (pregnans) görünüş* seminden oluşan anlama sahipken, şimdi I. şimdiki zaman ulamı (↑) şekilleri gibi, bu görünüş (aspekt) anlambilimciğini iletip iletmemeye kayıtsız, sadece söz konusu zaman seminden oluşan anlama malik, daha çok resmi dilde, basın ve bilim dilinde üslup aracı olarak kullanılan bitimli şekiller topluluğudur: örn. *Hükümet icraatleri sürmekte* (güncel eylem); *Dışarıda dolaşanların gölgeleri bu camların üstünde uzağıp*

kısalma ktadır (PS, Y, 65) (güncel eylem); *Bu adam iyidir, hoştur; fakat bu kadını anlayamayacaktır. Kadın yükseldikçe o, inadına düşmekte, daha fenası bayağılaşmaktadır* (RNG, MT, 194) (güncel eylem); *Toplantımız başlamaktadır* (güncel eylem) vb. İhtiyaç olmadığı halde sadece üslup aracı olarak kullanılışına örnek: *Göktürk devrinden kaya resimlerinde de dinî nitelikli birtakım tasvirler görüle bilmektedir* (TDAY Belleten 2000. Ankara, 2001. S. 103) (güncel olmayan eylem); ... *M.Ö. 3500 yıllarında Doğu Anadolu ve Mezopotamya'nın kuzeyinde Sümerlerle iç içe yaşayan ya da komşu bir Türk varlığının olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ifade etmektedir* (TDAY Belleten 2000. Ankara, 2001. S. 160) (güncel olmayan eylem) vb.

1.4. Eylemin *şimdiki zaman kesitinden sonra gerçekleştiğini bildiren ulamlar (Gelecek zaman ulamları): Gelecek zaman ulamı* (-*y*)*EcEk*, (1) eylemin *şimdiki zaman kesiti* soyut imgesinden sonra gerçekleşeceğine işaret eden *zaman* seminin yanı sıra (2) zorunluluk, tasarlama (yani niyet, istek, plan vb.), emir gibi anlatılanları iletebilen *kiplik (modalite)* semleri içeren *anlama sahip bitimli şekiller topluluğudur*: örn. *Yağmur yağacak; Otobüs saat 18.00'de kalkacak; — Beyefendi, devlet memuruyuz, elbet aylık alacağız. Bedava mı devlet memurluğu yapacağız? — Öyleyse çalışacaksınız* (AN, DB, 32) (anlatımlarda zorunluluk anlatılanı iletilmiştir); — *Hasan'dan alacağım var. — İsteyecek misin?; Bizimle sinemaya gelecek misin?; Yarın arkadaşlarla gezmeye gideceğiz* (anlatımlarda tasarlama anlatılanı dile getirilmiştir); *Öğleden sonra geleceksin; Pencerele emir anlatılanı iletilmiştir* vb. *Yakın gelecek zaman ulamı* (-*mEk* üzere), eylemin, *şimdiki zaman kesitinden kısa bir süre sonra gerçekleştiğini bildiren zaman anlamına sahip bitimli şekiller topluluğudur*: *Üniversiteyi bitirmek üzereyim; Sayın yolcularımız! Ankara'dan gelip İstanbul istikametine hareket etmekte olan otobüsünüz, kalkmak üzere dir* vb.

II. İkincil kerterize (geçmiş zaman kesiti soyut imgesine) ait zaman ulamları *altdizgesi*

II.1. Eylemin *geçmiş zaman kesitinden önce gerçekleştiğini bildiren ulamlar (Geçmişte geçmiş zaman ulamları): Geçmişte basit geçmiş zaman ulamı* («görülen geçmiş zamanın hikâyesi») (-*Dİ* + *idi*), bu altsisteme sadece biçimsel olarak ait gibi görünüyor. İşleyişinin tahlili araştırmacıyı, işlevsel bakımdan şeklin, yerleşmiş görüşün aksine, uzak geçmiş zaman anlamına sahip olmadığı, söz konusu altdizgeden uzaklaşmış olduğu, altdizgenin kerterizi olan geçmiş zaman kesitiyle ilgisini yitirdiği, bilakis tecrit edilmiş,

bir veya birkaç kez gerçekleşen bir olgu, bir olay olarak yorumlanan eylemin, genel zaman ulamının ana kerterizi olan *şimdiki zaman kesitine göre*, (yakın da olabilen) belirsiz bir geçmişte yerine getirildiğini bildiren şekle dönüştüğü sonucuna varıdır: örn. — *Bana bak. Salı akşamı seninle Naşit'e gidelim mi? ... Kız cevap vermiyor. İki kişi geçip gittikten sonra... Neden sonra: — Bilmem. — Ne bilmezsin? — Naşit'e gidelim de m e d i n miydi? — Evet, de dim di, ne olacak? — Ben de bilmem, dedim. Gidelim mi, gitmiyelim mi? Bilmem!* (SF, K/KA, 90-91); *Birkaç gün evvel de rastladım di ona* (PS, Y, 184); "*Hani biliyorsun ya, avrat,*" dedi, "*Çukurovadan sana neler getirdiydim iki yıl önce? İki öküz parası da getirdiydim. ...* (YK, SS, 78); *Senelerdir geçmedim di Üsküdar'a* (SF, K/KA, 46); *Amma doğru, eski dostumdur. Çok faydasını, bir hayli de zararını gördüydüm* (NH, R, 243) vb. Verilen örnekler incelendiğinde, şeklin anlamının «uzak geçmişte»te gerçekleştirilen eylem değil, belirsiz bir geçmişte yerine getirilen eylem olduğu anlaşılmalıdır. **Geçmişte perfekt ulamı** («öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi») (-*mİş* + *idi*), (1) eylemin *geçmiş zaman kerterizinden önce gerçekleştiğini bildiren zaman semi ile* (2) konuşan açısından eylem akışının geçmişte olup bitmiş bir hadise niteliğinde temsil ve tasvir edilme aracı olarak kullanıldığı imge tipi olan *sınırsonrası görünüş* seminden oluşan *anlama sahip bitimli şekiller topluluğudur*: örn. *Gara geldiğimde tren kalkmıştı; Hâsılı, kısa bir zaman için zerzevatı çiçeğe benzeten bahar beni de insana benzetmişti* (RNG, MT, 11-12); *Üstat Osman hepimizin babası, üstadydı; her şeyi ondan öğrenmiştik!* (OP, BAK, 425) vb.

II.2. Eylemin *geçmiş zaman kesiti içinde gerçekleştiğini bildiren ulamlar: Geçmişte geniş zaman ulamı* («geniş zamanın hikâyesi») (-*E/I*)*r/-mEz* + *idi*), sürekli olarak yerine getirilen ya da tekrarlanan eylemin, geçmiş zaman kesiti soyut imgesi içinde gerçekleştiğine, geçmiş zaman kesiti soyut imgesine denk düştüğüne işaret eden *zaman* anlamına sahip bitimli şekiller topluluğudur: örn. *O bekardı, ben bekardım. Akşamları severdi, akşamları severdim. Beyoğlu'nda gezerdi, Beyoğlu'nda gezerdim. Yanında boş bir adam arardı. Yanımda boş bir adam arardım. Konuşmak istemezdi, konuşmak istemezdim. Büyük lâflardan hoşlanmazdı, büyük lâflardan hoşlanmazdım. Küfredilecek bir herif arardı, küfredilecek bir heriftim* (SB, ABVB, 148); *Çocukluğumda kışlar soğuk olurdu* (informant) vb. **Geçmişte I. şimdiki zaman ulamı** («şimdiki zamanın hikâyesi») (-*I*)*yor* + *idi*), bitip bitmediği dile getirilmeyen eylemin, geçmiş zaman kesiti soyut imgesi sınırları içinde gerçekleştiğini bildiren şekildir. Demek ki, *geçmişte I. şimdiki zaman şekli*, (1) sona erip ermediği ifade edilmeyen eylemin, geçmiş zaman kesiti içinde yerine getirildiğini bildiren

zaman semi ile (2) konuşan tarafından eylem akışının iki sınır içinde gerçekleşen süreç halinde gösterildiği *sınırlarıçi* (intraterminal) görünüş semini içeren anlama sahiptir. Örnekler: *Sen telefon ettiğinde kitap okuyordum* (informant); *Günlük güneşlik bir eylül sabahıydı. Dolmuşlar dolu geçiyordu* (informant) vb. **Geçmişte II. şimdiki zaman ulamı** (-mEktE + idi), hakikaten, reel olarak gerçekleşen eylemin (yani güncel eylemin), geçmiş zaman kesiti soyut imgesi sınırları içinde yerine getirildiğini bildiren şekillerdir. Diğer bir deyişle, söz konusu şekil, (1) eylemin, geçmiş zaman kesiti içinde yerine getirildiğini bildiren *zaman* semi ve (2) konuşanın, (2/a) eylemin, kastedilen zaman kesitinde hakikaten gerçekleştiğini bildirme aracı olarak kullandığı *güncel* (pregnans) görünüş semini ile (2/b) eylemi iki sınır içinde gerçekleşen süreç halinde gösterdiği *sınırlarıçi* (intraterminal) görünüş semini içeren anlama sahiptir. Örnek: *Bizim piyasada rakiplerin sayısı günden güne çoğalmaktaydı* (RNG, MT, 76). Görüldüğü gibi, geçmişte I. ve geçmişte II. şimdiki zaman şekilleri anlam bakımından birbirine gayet yakındır. Bu hususu şu örnek sergiliyor: *Deli olacağını sanıyordu. Yağmurun altında şehrin kıyılarında dolaşıyor ve düşünüyordu. Kafasından hatıralar birbirini kovalayarak geçmekte idi. Bütün hayatında kendine göre bir iş bile yaptığını hatırlamıyor, bu ömrü başka birinin yaşadığını sanıyordu* (SA, KY, 201).

III.3. Eylemin geçmiş zaman kesitinden sonra gerçekleştiğini bildiren *ulamalar* (Geçmişte gelecek zaman *ulamaları*): **Geçmişte gelecek zaman ulamı** («gelecek zamanın hikâyesi») (-(y)EcEk + idi), eylemin, konuşan tarafından, kerteriz olan geçmiş zaman kesitiyle özdeşleştirilen herhangi bir olaydan sonra gerçekleştiğini bildiren şekillerdir: *Mektepte ben, bu vazoya benzemez daha neler kıracaktım* (RNG, Ç, 20); *O gün Ankara'ya gidecektim* vb. **Geçmişte yakın gelecek zaman ulamı** (-mEk üzere + idi), eylemin, konuşan tarafından, kerteriz olan geçmiş zaman kesitiyle özdeşleştirilen herhangi bir olaydan kısa bir süre sonra yerine getirildiğini bildiren şekillerdir: *İkinci şişe de boşalmak üzereydi* (SF, K/KA, 20); *At ve ben sanki bir olmuş, bu âlemin içinde yerimiziz almamak üzereydik* (OP, BAK, 315) vb.

III. Üçüncül kerterize (gelecek zaman kesiti soyut imgesine) ait *zaman ulamaları* alt dizgesi

TT'nde gelecek zaman kesitinin soyut imgesi de, kerteriz olarak kullanılmaktadır. Bu kerterize bağlı zaman şekilleri, analitik tipe aittir.

III.1. Eylemin gelecek zaman kesitinden önce gerçekleştiğini bildiren *ulam*: **Gelecekte perfekt ulamı** (gelecekte geçmiş zaman ulamı) (-mİş + olacak). Örnek: *Siz geldiğinizde ben tezimi bitirmiş olacağım* (informant); *Geç kalıyorsunuz! Gara vardığımızda tren kalkmış*

olacak (informant) vb. Tahminimize göre, bu şeklin anlamı, *zaman* seminden başka, *sınırsınrası* görünüş semini de içerir.

III.2. Eylemin gelecek zaman kesiti içinde gerçekleştiğini bildiren *ulamalar* (Gelecekte şimdiki zaman *ulamaları*): **Gelecekte I. şimdiki zaman ulamı** (-(I)yor olacak). Örnek: *Siz Moskova Kütüphanesinde çalışırken ben bu kitabı bitiriyor olacağım* (informant: Halil Açıkgöz) vb. **Gelecekte II. şimdiki zaman ulamı** (-mEktE olacak). Örnek: *Bu satırların okunduğu sırada 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramını kutlamaktaydık* (gazeteden) vb.

III.3. Eylemin gelecek zaman kesitinden sonra gerçekleştiğini bildiren *ulam* (Gelecekte gelecek zaman ulamı): **Gelecekte yakın gelecek zaman ulamı** (-mEk üzere + olacak). Teorik bakımdan, hem gelecekte gelecek zaman, hem de gelecekte yakın gelecek zaman şekillerinin kullanılması doğaldır. Fakat böylesi oluşumların ileteceği sahnelere hayatta çok seyrek rastlandığı, hem de üslup açısından bu tür şekiller biraz suni algılandığı için, konuşma ve yazı dilinde bunları içeren örnekler çok nadirdir: *Maalesef görüşemeyeceğiz! Siz gelirken, ben çıkmak üzere olacağım* (informant) vb.

Emir kipi (buyruk kipi, buyrum kipi, imperatif), geleneksel teorik dilbilimde çoğu dilci tarafından modalite anlamı kabul edilen buyurma ortak ulamsal anlamı temelinde birleşen, 2. ve 3. şahıs şekillerince kurulan bitimli şekiller topluluğudur: *bil, bilsin, bilin(iz), bilsinler*. Örnek: *Herkes vazifesini bilsin* (SF, K/KA, 17); *Keseyi cebinize koyunuz* (HE, SB, 181) vb. Kipin 2. teklik şekli, sıfır biçimbirimine sahiptir. Bu kipi özelliğinden biri, şekil üretimi ile şekil çekiminin birbirinden ayrılmazlığını göstermesidir, yani sözü geçen biçimbirimler, hem şekil üretici, hem de şekil çekimleyicidir.

İstek kipi (optatif), eylemin gerçekleştirilmesine dair niyet, istek, davet, çağrı, buyruk, rica, temenni, ilgililik gibi türlü anlatılanları dile getirebilen «irade bildirme» ortak kiplik ulamsal anlamına sahip -(y)E morfemini içeren altı bitimli şeklin topluluğudur.

Türk dilbiliminde yerleşmiş görüşe göre, emir kipinden farklı olarak, istek kipinin açık seçik zaman kategorisi de vardır: **istek kipi şimdiki veya gelecek zaman ulamaları** (örn. *geleyim, gelesin, gele, gelelim, gelesiniz, geleler*), **istek kipi geçmiş zaman ulamı** («istek şeklinin hikâyesi») (örn. *geleydim, geleydin, geleydi, geleydik, geleydiniz, geleydiler*). Ne var ki, bu ulamın geçmiş zaman şekli, işlevsel yaklaşım açısından, eylemin gerçekleştirilmesine dair irade yerine, gerçektışı imkan anlatılanını dile getiren *gerçekleştirilmeyen olanak* (konyunktif) kipi olarak yorumlanabilir. Örneğin, *Keşke geleydin* (= *Keşke gelseydin*); *Sen, erkekçe hareket edeydin bu olanlar olmazdı* (RNG, YD, 59) gibi

anlatımlarda söz konusu şeklin gerçekdışı eylemi ifade etme yetisi ortaya çıkar.

Emir kipi ile istek kipi, anlamsal bir ortaklığa sahiptir: her ikisi de, *irade bildirme* kipidir. Bunun tezahürlerinden biri, öbeklerde sık sık birbirinin yerine geçmesidir: *Bana darılmayınız / darılmayasınız diye bütün bunları size söyledim* vb. Bunun diğer bir tezahürü, istek kipi 3. şahıs şeklinin çağdaş Türk söylevinde verimsiz olmasıdır: krş. *İstiyor ki, geleyim / gelesin / geelim / gelesiniz* örneklerinde *istek kipi* şeklinin; *İstiyor ki, gelsin / gelsinler* örneklerinde ise, *emir kipi* şeklinin kullanılması mecburidir. Verilen örneklerden görüldüğü gibi, iki kipin ortak çekimleme dizisinden de söz edilebilir: *-(y)Eyim, -(y)Esin, -sın, -(y)Ellim, -(y)Esiniz, -sınız*.

Şart kipi (dilek-koşul kipi), eylemi koşul niteliğinde gösteren tek bir anlamın esasında birleşen, bu koşul anlamından kaynaklanıp gelişen eylemin gerçekleştirilmesine ya da gerçekleştirilmemesine dair istek anlatılanını da iletebilen ve her biri *-sE* biçimbirimini içeren altı şeklin topluluğudur. Bu kipin de, hem (şartın gerçek ya da gerçekdışı oluşuna ilgisiz) **şimdiki** (*-sE*), hem de (gerçekdışı şart ifade eden) **geçmiş zaman** («şartın hikâyesi») (*-sE + idi*) **şekli** vardır: *Söylemesem olmayacak* (BK, GKB, 39) (eylem, gerçek şart niteliğinde gösterilir); *Hangisini istesem, evvelâllah, ayağımın altına alır, evire çevire tepeliyebilirdim* (RNG, MT, 5) (eylem, gerçekdışı şart ifade eder); *Bu iyiliğin nasıl yapılacağını bilseydin, bu kadar çok iyilik yapmak istemezdin* (AN, MB/H, 62) (eylem, gerçekdışı şart şeklinde düşünülür) vb.

Formüle edilen anlamın bir modalite anlamı olduğu, kuşkusuz tartışmalıdır. Koşulun belirteç (sirkonstans) anlamlarına ait oluşu, şüphe götürmez bir gerçektir. Söz konusu ulamın hiçbir teorik esasa dayandırılmayarak kipler dizisine dahil edilmesi, sadece bilimsel gelenek gereğince (bkz. Adlık yüklemlik ulamının adlık şart kipliği ulamı maddesi).

Gereklilik kipi, nispeten genç olan ve *-mEll* biçimbirimini içeren bu ulam, fiilin karşıladığı eylem anlamını gereklilik anlamı ile bireştiren altı şeklin topluluğudur. Bu ulamın içersinde belirgin şekilde **şimdiki** (*-mEll*) ve **geçmiş zaman** («gereklilik şeklinin hikâyesi») (*-mEll + idi*) **kategorisi** de işlev görür: *Yalnız, onu da söylemeliyim ki o hiçbir şeyi anlamıyor gibi görüldüğü halde domuzuna hassastı* (RNG, MT, 33) (gereklilik kipi şimdiki zaman şekli); *Gördüğünden emin olmak için gözümü merceğin tam karşısına getirmeliydim* (OP, BAK, 308) (gereklilik kipi geçmiş zaman şekli) vb.

Gerçekleştirilmeyen olanak kipi (konyunktif). Türk dilbiliminde geleneksel olarak bu ulamın tanınmaması, büyük bir kusur ve boşluk

sayılmalıdır. Bazı ilerici dilbilimciler, örneğin, D. M. Nasilov tarafından tasvir edilen (Nasilov D. M. Struktura vremen indikativa v drevneuygurskom yazıke (po pamyatnikam uygurskogo pis'ma. Avtoreferat kand. diss. Moskva, 1963. S. 14-15) bu ulamın anlamı, eylemin gerçekleşmesinin gerekli, mümkün veya muhtemel olduğu, hâkikatte ise, hiç gerçekleşmediğidir: *Onunla konuşsaydık o bunu yapmazdı; Seni görmeseydim hemen gidecektim* örneklerinde bu ulam, *-mEzdî* ve *-(y)EcEktî* bileşik eklerince temsil edilmektedir.

Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi, Türkçedeki konyunktivin biçimbirimleri (*-(E/İ)rdî* ve *-(y)EcEktî*) birincil unsurlar değil, iki biçimbirimden oluşmuş olan birer ikincil bileşik morfemdir. İşte bu husus, türkologların başka dillerde mevcudiyeti olağan sayılan bu kategoriyi Türkçede görmelerine engel teşkil etmiş olmalıdır. Ne var ki, gelecek zaman ile geçmiş zaman anlamlarının kaynaştırılması, konyunktif modalitesi anlamının doğmasının önkoşullarından biridir. Sıraladığımız bileşik biçimbirimler, bir taraftan bildirme kipi genel zaman kategorisinin birer özel zaman ulamının, yani genel zaman kategorisini oluşturan ulamlar sırasının üyeleri olan *geçmişte geniş* ve *geçmişte gelecek zamanın* (geleneksel terimle «geniş ve gelecek zamanın hikâyesi»)nin, öte taraftan konyunktif ulamının morfemleridir. Söz konusu zaman ulamlarıyla gerçekleştirilmeyen olanak kipi ulamı arasında fark gözetmemek, Türk dili sisteminin gerçek durumunu göz ardı etmek demektir. Türkologlara görüşümüzü pekiştiren bir koşulluk gerekirse, Fransızcadaki geçmişte gelecek zaman (futur dans le passé) ile konyunktive (conditionnel'e) işaret etmek yeterlidir. Bu iki Fransızca fiil ulamı da, aynı şekle sahiptir (bkz. Gak V. G. *Teoreticeskaya grammatika frantsuzkogo yazıka. Morfolojiya* .... Moskva, 1979. S. 193-197).

TT'nde asli görevi, gerekli, olanaklı olup da gerçekte gerçekleşmeyiş anlamını aktarma olmayan, bu görevi yerine getirmek üzere ihtisaslaşmamış, tespit edebildiğimiz kadarıyla *-(y)E + idi, -(İ)yor + idi, -mEll + idi* bileşik şekilleriyle de, gerçekleştirilmeyen olanak anlatılanı iletebilmektedir: *O son resmi tam bir görebileydin* (OP, BAK, 183); *"Hani sen yaz ortasına kadar kalıyordun?" dedi Nilgün* (OP, SE, 290); *Bizler bugün, ölümünden ellibeş yıl sonra, Atatürk'ün ilkelerini, yaptıklarını, daha iyilerini yapabilmek için, eleştirebilirdik* (AN, BTA, 33) vb.

Fiilin kiplik ulamları (fiilin modalite ulamları). Fiil bitimli kelimeşekilleri gövdelerine getirilen *ise, imiş*, ve *-Dîr* morfları aracılığıyla teşkil edilen bu ikincil oluşumlar, özel birer fiil kategorisi sayılmayı hak ederler. Bu şekillerin görevi, fiil bitimli kelimeşekillerinin bileşimine sıralanan morfların şart, tanık olmama (rivayet, öğrenilmişlik) veya «pekiştirme (kuvvetlendirme)» kiplik anlamlarını dahil etmektir. Türkçede

fiilin kiplik ulamları şunlardır: *fiilin şart kipliği ulamı, fiilin tanık olmama (rivayet, öğrenilmişlik) kipliği ulamı, fiilin «pekiştirme (kuvvetlendirme)» kipliği ulamı ve fiilin katmerlik kiplik şekilleri.*

Fiilin şart kipliği ulamı, bildirme kipi yalın ve bileşik zaman (kelimeşekilleri) ile gereklilik ve gerçekleştirilmeyen olanak kipi kelimeşekilleri gövdelerine ise morfunun getirilmesiyle teşkil edilen ve eklendiği gövdenin ifade ettiği anlama şart kiplik anlamı katan ikincil fiil ulamıdır. Örnekler: *Kimsenin hakkını yemeye de çalışmadık. Haftalık v e r e m e d i k s e , iş yapamamışızdır* (SF, K/KA, 18) (görülen geçmiş zamanın şart kipliği şekli); *Ama her ne kadar dazıra dazıra y e m l i y o r d u k s a da paraketeler yemlenmekle bitmiyordu* (HB, ABB, 67) (geçmişte I. şimdiki zamanın şart kipliği şekli); *Git m e l i y s e k , gidelim* (informant) (gereklilik kipinin şart kipliği şekline çok ender rastlanır, bunun yerine gitmemiz lâzımsa, gitmemiz gerekse gibi leksik yolla oluşturulan yapılar kullanılır); *Nasıl basım makinesi bulgulanmamış olsaydı, bugün hâlâ bizim basım makinesinden h a b e r i m i z o l m a y a c a k t i y s a , uygar ülkelerde örneğin insan hakları, demokrasi, çocuk hakları, hayvan hakları, çevrecilik, kadın hakları ve feminizm, ozon tabakasının delinmesi ve daha bunlar gibi yüzlerce toplumsal kavramı biz bugün bilmeyecek, adlarını bile öğrenmiş olmayacaktık* (AN, BTA, 18) (gerçekleştirilmeyen olanak kipinin şart kipliği şekli) vb.

Fiilin tanık olmama (rivayet, öğrenilmişlik) kipliği ulamı, bütün kip kelimeşekillerine, yani bildirme kipi yalın ve bileşik zaman şekilleri ile emir, istek, şart, gereklilik ve gerçekleştirilmeyen olanak (konyunktif) kipi gövdelerine *imiş* morfunun eklenmesiyle oluşan ve getirildiği gövdenin karşıladığı anlama tanık olmama (rivayet, öğrenilmişlik) kiplik anlamı ilave eden ikincil fiil ulamıdır. Örnekler: *Neyse, biraz sonra maksat anlaşıldı: Allah cümleyi kötü şerrinden s a k l a s ı n m ı ş ; kendisinin durup dururken böyle biriyle b a ş t ı b e l â y a g i r m i ş m i ş ; dayakla karışık bir alışveriş davası... .. Hâsılı, kibar adam, bana yalancı şahillik teklifinde bulunuyor, bir hakikatin tezahürüne hizmet şerefiyle beraber bir miktar da para teklif ediyordu* (RNG, MT, 110) (emir kipi ve bildirme kipi öğrenilen geçmiş zamanının tanık olmama kipliği şekli); *Cekelli beni değil, bir kadını taklit eder gibi konuştu: "Kusura bakma şekerim, bu sabah seni az daha e z i y o r d u m m u ş ! Ezseydin ne olacaktı peki?"* (OP, SE, 251) (bildirme kipi geçmişte I. şimdiki zamanının tanık olmama kipliği şekli); *Bir de benim ölüm haberimi, kanlı gömleğimi götürmüşler obaya... Güya ki sen beni ö l d ü r e y m i ş s i n* (YK, BBE, 187) (istek kipinin tanık olmama kipliği şekli); *"Duydun mu? Geç kaldığı için uyarı almış." "O da vaktinde g e l s e y m i ş !"* (informant) (şart kipinin tanık olmama kipliği şekli); *Ne kazandığımı d ü ş ü n m e l i y m i ş i m . Ben tüccar mıyım?* (PS, Y, 297)

(gereklilik kipinin tanık olmama kipliği şekli); *Doğruyu söyleseydim bana bu kadar k ı z m a y a c a k t ı y m ı ş* (informant) (gerçekleştirilmeyen olanak kipinin tanık olmama kipliği şekli) vb.

Fiilin «pekiştirme (kuvvetlendirme)» kipliği ulamı, bildirme kipi yalın ve bileşik zaman ile gereklilik kipi kelimeşekilleri gövdelerine *-Dir* morfeminin getirilmesiyle kurulan ve getirildiği gövde tarafından iletilen anlama olasılık, kesinlik, tahmin, kuşku gibi, söylevde leksik yolla *herhalde, elbette* vb. kelimelerle ifade edilen anlatılanlar katan ikincil fiil ulamıdır. Örnekler: *Bir zamanlar, Markopaşa adlı bir gülmece gazetesinin çıktığını duymuşsunuzdur* (AN, GK, 7) (bildirme kipi öğrenilen geçmiş zamanının «pekiştirme» kipliği şekli); *Gün devrilirken, hanın kapısına hâlâ e r i ş e m e m i ş o l a c a k t ı r bu abdal* (BK, GKB, 46) (bildirme kipi gelecekte perfekt [gelecekte geçmiş zaman] şeklinin «pekiştirme» kipliği şekli); *Savcılık bunu bir ihbar sayarak hemen harekete geçmeli ve kaatilleri yakalamalıdır* (AN, DB, 138) (gereklilik kipinin «pekiştirme» kipliği şekli) vb.

Fiilin katmerli kiplik şekilleri, fiil bitimli kelimeşekli gövdesine iki kiplik morfunun art arda getirilmesiyle oluşan ve eklendikleri gövdenin temsil ettiği anlama kendi kiplik anlamlarını dahil eden ikincil fiil oluşumlarıdır. Örnekler: *Talimata uymazmışsak sorumluluk kabul etmezlermiş* (informant) (geniş zaman şekline tanık olmama ve şart kipliği şekilleri getirildi); *Amerika'ya gidince sevgilisinin yanına g i d e c e k m i ş t i r* (informant) (gelecek zaman şekline tanık olmama ve «pekiştirme» kipliği şekilleri ulandı) vb.

Görüldüğü gibi, genel *fiil yüklemlik kategorisinin* içinde birkaç daha küçük ulam bulunur: fiilin birincil kiplik (modalite) ifade etme araçları olan *kip ulamları*, bunların içinde ise, *özel zaman ulamları*, hem de ayrıca fiilin ikincil modalite şekilleri olan *özel ulamlar*, yani *fiilin kiplik ulamları (fiilin kiplik «şekilleri»)*.

FİİLİMSİ ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

FİİLİN «PEKİŞTİRME (KUVVETLENDİRME)» KİPLİĞİ ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

FİİLİN İSİMSİ ŞEKİLLERİ ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

FİİLİN KATMERLİ KİPLİK ŞEKİLLERİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

FİİLİN KİPLİK ULAMLARI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

FİİLİN MODALİTE ULAMLARI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

FİİLİN SIFATSI ŞEKİLLERİ ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

FİİLİN ŞART KİPLİĞİ ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

FİİLİN TANIK OLMAMA (RİVAYET, ÖÇRENİLMİŞLİK) KİPLİĞİ ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

FİİLİN ZARFSI ŞEKİLLERİ ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

FİNİT ŞEKİL bkz. bitimli şekil.

FON («ses»). Monemin söylevdeki cisimlenmesi olan göstergenin bölünmesi sonucu meydana gelen, incelenen dil açısından daha fazla bölünemeyen asgari ses dilimi. Dil—söylev karşıtlığı açısından dil birimi olan fonemin söylevdeki cisimlenmesi; kendinden göstergeler oluşan «tuğlacık»tır; dili konuşanların kullandığı «inşaat malzemesi» işlevini gören en küçük ses dilimidir. Dil birimi olan fonemden farklı olarak, fon, söylev birimidir.

FONEM (sesbirim). «*Fonem, sesin zihni karşılığıdır*» (İ. A. Baudouin de Courtenay); söylevdeki işlevsel bakımdan özdeş seslerden kaynaklanan soyut ses tasarımıdır (imgesidir).

Fonemin baş işlevi, gösterge kurucusu olmasıdır. Hecenin bir dil birimi olduğu varsayılsa, fonem ve hece, dilin anlamsız birimleridir. Yalnız bir fonem ([*kitap(b) + j a*] ya da bir heceden (*al*) ibaret olan monem göstergeleri bizi yanıltmamalı. Bu tür birimlerde anlamlı olan, fonem ya da hece değil, monemdir. Fonem, ses tasarımıdır, anlamı yoktur. Dünya dillerinde ortalama olarak 30 kadar sesbirimi bulunur.

Türkiye’de yerleşmiş fonem tanımlarından biri: «... fonem ise dilde bir görevle yüklü anlam ayırt eden öge olup, dilbilimin bir kolu olan fonolojinin en küçük parçasıdır.», «... sözcüklerin anlamını değiştirmekle yükümlü ve fonolojinin en küçük parçası olan “fonem” karşılığı “sesbirim” olarak benimsiyor, fakat konuşmada çıkarılan sesler karşılığı olarak ses terimini kullanıyoruz.» (Selen N. Söyleyiş Sesbilimi. Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi. Ankara, 1979. S. 1).

FONEMLERİN AYIRT EDİCİ ÖZELLİKLERİ («sesbilimsel özel nitelikler» [N. S. Trubetskoy]). Bildirişenlerin, sesli söylevdeki seslerin, daha doğrusu, fonların, hangi fonemlerin gerçekleşmesi, temsilcisi olduğunu tanımasına imkan veren akustik, boğumlanma vb. özellikleri. Her bir fonem, bir dizi ayırt edici özelliğe sahiptir. N. S. Trubetskoy, bu ayırt edici özellikler öbeğine «fonemin fonolojik içeriği», der. Bu içerik, aynı fonemin söylevde farklı gerçekleştirmeleri olan her bir fonunda bulunur. Bu çalışmada ünlü fonem (↑) ve ünsüz fonemler (↑), çoğunlukla boğumlanma terimlerinden yararlanılarak tarif edilmektedir. İstisna olarak, sadece gürültülü ünsüz fonemler ile tonlu ünsüz fonemleri (sonantları) ayırt etmede, (ortak boğumlanma özellikleri olmadığı için) akustik terimleri kullanılmıştır.

FONOLOJİ (sesbilim). Dil dizgesi, söylevi ses biçimine sokmayı ve ses şeklinde algılamayı sağlamak için biri fonoloji, diğeri morfonoloji (↑) olmak üzere en azından iki altdizgeye muhtaçtır.

Fonoloji, insanın, dizimsel (sentagmatik) ve dizimüstü (prosodik, suprasegmental) söylev ses birimlerini kurmasını ve algılamasını sağlayan ve dizgesel biçimde düzenlenmiş olan soyut dil ses imgelerinin (fonemlerin) tümünü içine alan dil altdizgesidir.

G

GEÇMİŞTE BASİT GEÇMİŞ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GEÇMİŞTE GELECEK ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GEÇMİŞTE GENİŞ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GEÇMİŞTE I. ŞİMDİKİ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GEÇMİŞTE II. ŞİMDİKİ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GEÇMİŞTE PERFEKT ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GEÇMİŞTE YAKIN GELECEK ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GELECEK ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GELECEK ZAMANIN HİKÂYESİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GELECEKTE GEÇMİŞ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GELECEKTE I. ŞİMDİKİ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GELECEKTE II. ŞİMDİKİ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GELECEKTE PERFEKT ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GELECEKTE YAKIN GELECEK ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GENİŞ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GENİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GERÇEKLEŞTİRİLMİYEN OLANAK KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GEREKLİLİK KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GEREKLİLİK ŞEKLİNİN HİKÂYESİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GERUNDİUM ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

GÖREVSEL SIFIR bkz. sıfır biçimbirim.

GÖRÜLEN (BASİT) GEÇMİŞ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

GÖRÜNÜŞ bkz. görünüşlük ulamı.

GÖRÜNÜŞLÜK ULAMI (aspektüel ulam, «tasvir fiilleri»). (1) Eylemin akış, cereyan ediş karakterini, tarzını, eylemlerin niteliklerini yansıtan ya da (2) eylemi gösterme, temsil ve tasvir etme yöntemi, aracı olan akraba anlamlara sahip, farklı derecelerde gramerleşmiş birleşik fiil / poliverbal (yani (1) *kılınış* ve (2) *görünüş*) şekilleri (geleneksel terimle, «tasvir fiilleri») topluluğudur.

Kılınış terimi ile eylemlere, süreçlere özgü (başlama, sürme, donma-kesilme, bitme, birdenbirelik-tezlik vb.) niteliklerin yansımaları, genelleşmesi ve dilleşmesi sonucu oluşan anlamlara sahip fiil şekilleri kastedilir. TT'ndeki kılınış şekilleri şunlardır:

Gerçekleşmesi yakın, istenmeyen eylemin hakikatte yerine getirilmediği kılınış anlamına sahip *-(y)Eyaz-* şekli: *Balık önce boğulayazmış, debelenmiş, sonunda havaya da atılmış* (BK, GKB, 102) vb. Manaca yakın *-Dİ -(y)EcEk, -Dİ -(l)yor* kalıplaşmış, deyimleşmiş oluşumları, bu şekilde karıştırmamalı: *Tehlike üzerimize çullandı çullanacak ... Aymak zamamı ha geçti, ha geçiyor ...* (AN, BTA, 35) vb.

Tekrarlanan veya süren eylemin başlaması kılınış anlamına sahip *-(E/l)r ol-* şekli: *Vakıta fazla döverdi, fazla azarlardı; bunun içindir ki son zamanlarda yeni hizmetçi bulmak hususunda epeyce müşkülât çeker oldular* (YKK, KK, 24) vb.

Eylemin sürekliliği veya yinelenmesi kılınış anlamlarına sahip şekiller: a) **eylemin sürekliliği veya yinelenmesi**: *-(y)Edur-, -(y)İp dur-, -(y)Egit-, -(y)İp git-, -(y)Eko(y)-*; b) **eylemin geçmişten şimdiki zamana artzamanlı sürekliliği**: *-(y)Egel-, -(y)İp gel-*. Örnekler: a) *Siz gidedurun. Ben size yetişirim* (informant); *Ne tartışıp duruyorsunuz, hepimiz aynı şeyi söylüyorsunuz* (NH, R, 455), *Sevincinden zıplayıp duruyordu* (VÖ, MAII, 43); *Amma, bu böyle olageliydi ve böyle de olagidiyordu* (HB, ABB, 201); *Bir nebat gibi, şikâyetisiz, şuursuz, iradesiz, yaşayıp gidiyordum* (SA, KMM, 186), *Alçak bahçe duvarları uzanıp gidiyordu* (OP, CBO, 147), *Yol boyunca bu böyle sürüp gitti* (AN, BTA, 270); *Umularım da göl sularının üzerinde şişekoyan hayvan leşlerine döndüler* (HB, ABB, 94) (Bunlara manaca yakın, deyimleşmiş *-(E/l)r gider, -(E/l)r dur-, -Dİ durdu* gibi oluşumlar da vardır: *İyilikler unutulur gider, kötülükler hatırlanır* [informant]; *Kısacık iki sestem, biri üst biri alt perdeden iki sestem oluşan ötüşünü saatlerce, kısa, eşit aralıklarla yineler dururdu* [BK, GKB, 32]; *Gelme dendiği halde geldi durdu* [informant]; *Geriye Kalan adlı ilk kitabım, aylarca sokak sergilerinde, kaldırımlarda, toz toprak, çamur içinde sürüklendi*

durdu [AN, GK, 6]); b) *Ozanlar yarı kutsal kişiler diye görülegelmisti yüzyıllardır* (BK, GKB, 143-144), *Gramer incelemeleri veya sanat eleştirileri yüzyıllardan beri yapılagelen bir iştir* (SB, YD, 47), *Yazı dili de dilin en gerçek aynası olduğu için onda bir dilin asırlar içinde akıp gelen yapısını görmek mümkündür* (ME, TDB, 11) vb.

Konuşanın eylemi, ya hayal gücünün, ya da iradesinin ürünü olarak telakki ettiğini, bazen de eylemi şimdilik bir kenara bıraktığını bildiren nefis kılınış anlamına sahip *-(y)Edur-* şekli: *Bir masalı hatırlatıyorsun. / Bulutlar tabaka dursun, / Güneş ağaçlardan sarkadursun, / Gecedem yıldızlar bakadursun, / Bembeyaz gemiler kalkadursun, / İki göz iki çeşme akadursun ...* (AMD, "Masal" şiiri), *Ama adını kesinlikle bilmeyedursun, kuşun sesi geldi mi, adam anlardı ki denize dönmenin çağı erişmiştir* (BK, GKB, 32) vb.

Eylemin donması-kesilmesi kılınış anlamına sahip şekiller: *-(y)E/(y)İp kal-*. Örnekler: *Bir paçavra gibi sarka kaldım* (HB, ABB, 149), *Samim ihtiyar kadına bakakaldı* (PS, Y, 23), *Şimdiye kadar, çocuğun bunca zayıf olduğunun farkına neden varmadığına şaşıp kalıyor* (YK, SS, 9) vb. *-Dİ kaldı, -mış kalmış(tı)* deyimleşmiş oluşumları da, bunlara manaca yakın şekillerdir: *... kız odanın ortasında kakıldı kaldı* (HE, SB, 52), *Süleyman Kahya, Haydar Usta, Müslüm Koca, Rüstem, kadınlar, çocuklar, Ceren, Kerem orada kurudular kaldılar* (YK, BBE, 89), *Fakat çocuğun gözleri pencereye takılmış kalmıştı* (HE, SB, 65) vb.

Eylemin bitmesi kılınış anlamına sahip şekiller: a) **tekrarlanan veya süren eylemin bitmesi**: *-mEz ol-*; b) **eylemin geriye dönüşü olmayan bitmişliği**: *-(y)İp gitti*. Örnekler: a) *Kırk senelik âyalım, o sakat hatun yüzüme bakmaz oldu* (HE, SB, 177); b) *Unutup gittiğimi zannettiğim bu hâtıraların, bundan sonra beni hiç bırakmayacaklarını biliyorum* (SA, KMM, 38) vb. *-(y)İp gitti* şekline manaca yakın, aşağıda verilen örneklerdeki *-Dİ gitti, -mış gümiş(tı)* bitimli şekilleri ise, deyimleşmiş oluşumlardır: *Gelenekler, görenekler, kadim türküler, ağıtlar, bu dert bela içinde unutuldu gitti* (YK, BBE, 87), *İşte bunun bir yolunu bulmalıyız. Bulabilirsek zengin olduk gitti demektir* (VÖ, MAII, 50), *Biraz ileride kocaman, ihtiyar bir dut ağacı, gökyüzüne uzamış gitmişti* (SF, K/KA, 48) vb.

Eylemin birdenbireliği, tezliği, kolayca gerçekleştirilmesi kılınış anlamına sahip *-(y)İver-* şekli: *Elde değil, ne kadar da bakmayayım desen, insanın gözü kayı kayıveriyor* (AN, GK, 22), *Yağmurun içinden bir düş gibi çikivermişti* (YK, BBE, 371) vb.

Kendi ardından tepki olarak başka bir olaya neden olma kılınış anlamına sahip *-mEyEgör-* şekli: *Ya bir de yağmur çiseleme yeğ örsün, o zaman bizim yüreklerimizde kıyamet kopardı* (YK, SS, 43), *Bu demir kazığın tepesine bir karga konmaya görsün. Çocukların taşlarına hedef olur* (AN, GK, 14) vb.

Görünüş (aspekt), kılınıştan doğmasına karşın, eylemlere özgü nitelikleri yansıtan anlamlar değil, konuşanın, eylemi, eylem akışını temsil ve tasvir edebilme, kişisel bir değerlendirmeye tabi tutabilme aracı olarak kullandığı imge tipleri olan anlamlardır. TT'nde görünüş anlamı taşıyıcı olan birleşik fiil şekilleri:

Eylemi başlangıcından ve sonundan bağımsız olarak iki sınır içinde gerçekleşmekte olan bir süreç halinde gösteren **sınırlarıçi (intraterminal) görünüş** anlamına sahip şekil: *-mEktE ol-*. Örnekler: *Süleyman Kahya alaşafakta şöyle bir durup kurulmakta olan çadırlara baktı* (YK, BBE, 238), *... o da Seniha'yı hâlâ sevmekte olduğunu bugün ve bu saatte anlamıştı* (YKK, KK, 256) vb.

Eylemi olup bitmiş bir hadise, geçmişte olan bir bütünlük halinde gösteren **sınırsonrası (bitmişlik, postterminal) görünüş** anlamına sahip şekiller: *-mİş ol-/bulun-*. Örnekler: *Ulusunu, halkını, insanı ve bütün dünyayı sevmiş olmanın ağır bedelini ödeyen insanların ne ilkiyim, ne de sonuncusu ...* (AN, BTA, 21), *... her türlü mırıldanma keskin olarak yasa ke edilmiş olduğundan, bu mırıldanan adamı yakalayıp Kadı'nın karşısına çıkarmışlar* (AN, MB/H, 248), *Ferhat ona bu sözü söylememiş olamaz ve doğru söylemişse, artık bu söz doğru olamamış olamaz* (PS, Y, 418), *Hayatının en mühim kısımlarını ihtiva ettiği muhakkak olan bu defterle bile artık alâkasını kesmiş bulunduğunu anladım* (SA, KMM, 56), *... oy birliğiyle şeref üyeliğine seçilmiş bulunmaktasınız* (informant) vb.

Burada önerilen uygulama, genel dilbilimde yerleşmiş olan görünüş anlamlarının kılınış anlamlarından kaynaklandığı ve de bu iki tür anlamın akraba olduğu görüşüne dayanır.

GÖSTERGE (im, işaret). İnsan tarafından fizyolojik ve fiziksel vasıtalarla meydana getirilen, duyu organları tarafından algılanan, herhangi bir bilginin temsilcisi işlevinde kullanılan, bireyden bireye bilgi (enformasyon) iletimini sağlayan özdeksel (maddi) bir oluşum, olaydır.

Gösterge, «dil—söylev (söz)» karşıtlığı açısından dil içi bir birim olan monemin söylevdeki cisimlenmesi, temsilcisi, eksponentidir. Cisimlenme çoğunlukla iki yolla olur: 1) seslendirme; 2) yazı. Monemin göstereninin söylevdeki karşıtlığı olarak ise, *eksponent* terimi kullanılabilir.

GÖVDE (taban). Yaygın görüşe göre, *gövde (taban)*, kelime çekimleyici eklerden soyutlanan temel leksik ya da yardımcı leksik anlama

sahip kök ve herhangi bir köke leksem üretici morf ya da morfların katılmasıyla oluşan bağımsız türevi kapsayan kelimedir: *göz+*, *dur-* (gövde, birer köktür); *gözlük+* > *gözlükçü+* > *gözlükçülük+*, *gözle-*, *durak+*, *durakla-* (gövde, birer türevdir) vb. Bu tanım, **çıkış gövdesi** (İng. *stem final*, Rus. *osnova isxodnaya*) için doğru kabul edilmelidir. Oysa Türk dilbiliminde yerleşmiş geleneğe göre, *gövde*, kendisine her türlü kelime çekimleyici ek getirilebilecek kelimeşekli parçası anlamında kullanılır: örn. kişi eklerinin getirileceği geniş zaman şekline *geniş zaman gövdesi* (*anlat-*, *gelir-* vb.), hal eklerinin katılacağı iyelik eki içeren kelimeşekli parçasına *hallere göre çekimlenen gövde* (*kitabım+*, *yalculuğum+* vb.) denir.

GRAMER (dilbilgisi). Dil dizgesinin, söylev bildirişim birimleri olan anlatımların kurulması ve algılanması amacıyla işlev gören bütün (yani dağarcık-[envanter] ve yapı) dil birimlerinin ve bu birimlerin işleyiş, kullanılış kural ve kanunlarının tümü.

Yu. S. Maslov'a göre *gramer*, «... *sovokupnost' zakonov funkcionirovaniya yedinits yazıka na vsex urovnyax yego strukturu ...*» (Maslov Yu. S. Vvedeniye v yazıkoznaniye. Moskva, 1987. S. 125) "dil birimlerinin, dil yapısının bütün düzeylerinde işleyiş kanunlarının tümü".

GRAMER ANLAMLARI bkz. anlam türleri.

GRAMER ŞEKLİ (biçim, kelime çekimleyici gramer şekli, morfolojik şekil, şekil). Şekilbilim mekanizmasının en küçük (asgarî) yapısal birimi; bireyin, herhangi belirli bir tür kelimeşekillerini kurmasını ve algılamasını sağlayan tecrübesini, kurallar takımını ve dayandığı modeli içeren bir soyut imge veya soyut imgelerden oluşan düzenektir.

Şekilbilimin dağarcık (envanter) birimleri olan morfemlerin yanı sıra, *gramer şekli* ve *gramer ulamı* olmak üzere iki yapı birimi vardır.

GRAMER ULAMI (kategori, kelime çekimleyici gramer ulamı, morfolojik ulam, şekilbilimsel ulam, ulam). Çoğunlukla, ya bir ortak eşit (aynı) yardımcı gramer anlamı ya da farklı, fakat birtürden (akraba) yardımcı gramer anlamları arasında birleşen şekiller dizisi, topluluğu, seyrek olarak, münferit, yani anlamı bağımsız tek bir şekilden ibaret, tek üyeli şekil olan şekilbilim mekanizmasının kuruluşu bakımından gramer şeklinden üstün sayılması gereken yapı birimi.

Şekilbilimin envanter birimleri olan morfemlerin yanı sıra, *gramer şekli* ve *gramer ulamı* olmak üzere iki yapı birimi vardır.

H

HAL ULAMI bkz. isim hal ulamı.

HECE. Bir boğumlama birimi; söylev akışının bölündüğü, ya bir ünlü fondan ya da doruk olan ünlü (hece oluşturuca unsur) ile bir veya birden fazla ünsüz fondan oluşan doğal ses kesitlerinden her biri.

İnsan, sesleme organları aracılığıyla sözlü söylevi oluşturup çıkarırken kelimeyi doğal bir şekilde hecelere bölebilir. Örneğin, *pat* hecesindeki [a] fonu, bu hecenin doruğunu oluşturur. Her bir ünlü fon, hece oluşturucu bir unsurdur. Bazı dillerde sonantlar (tonlular, seleniler) da, hece oluşturucudur. Türkçede sonantlar hece oluşturucu işlev üstlenmez. Hecenin, bir dil mi, yoksa söylev birimi mi olduğu hâlâ tartışma konusudur. Türkçede şu hece kuruluşları vardır: V, VK, KV, VKK, KVK ve KVKK.

HÜKÜM bkz. yargı.

İBARE bkz. anlatım.

İFADE bkz. anlatım.

İKİNCİL HIPOSTAZ ETME bkz. ikincil temsil etme.

İKİNCİL TEMSİL ETME (ikincil hipostaz etme). St. Petersburg Türkoloji ekolünde geliştirilen «ikincil temsil etme» kavrayışı («ikincil hipostaz etme» konseptiyonu) (Guzev V. G. Sistema imennıx form tyurkskogo glagola kak morfologičeskaya kategoriya (na materiale staroanatoliyskogo i turetskogo yazıkov) // Turcologica. K semidesyatiletıyu akademika A. N. Kononova / Otv. red. S. G. Klyaştorıny, Yu. A. Petrosyan, E. R. Tenışev. Leningrad, 1976. S. 56-64; a.yz. Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: imya (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıkav). Leningrad, 1987. S. 40, 104-105; a.yz. Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: glagol (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıkav). Leningrad, 1990. S. 23, 115-131), şöyle formüle edilebilir: *ikincil temsil etme* (*ikincil hipostaz etme*), söylevdeki (sözdeki) kelime, kelimeşekli ya da kelime ve/veya kelimeşeklinden oluşan öbeklerin karşıladığı birincil temsil etme düzeyi ürünü olarak düşünülen bağımsız (otosemantik) veya yardımcı anlam ya da bu anlamlarla iletilen anlatılanların, konuşan tarafından geçici olarak adlıklara özgü sınıflandırıcı anlamlar nesne, nitelik veya belirteç (sirkonstans) imgelerinde gösterilerek temsil etmenin ikincil düzey ürünü niteliğinde nesneleştirilmiş, nitelikleştirilmiş veya belirteçleştirilmiş şekilde dile getirilmesi işlemleridir.

Türkiye Türkçesinde adlık çekimi alanında *ikincil temsil etme ulamı* (+ki şekli) (↑) ile fiil sahasında *eylemi adlıklaştırma ulamı* (↑) şekilleri, kelime gövdesinin karşıladığı anlam ve/veya anlatılanları *ikincil temsil etme* yoluyla adlıklaştıran (bkz. adlıklaştırma) şekillerdir: örn. *babamınki, cebimdeki, okuyan* vb.

İLGEÇ (son takı, edat). Nesne bağıntıları yansıtan yardımcı anlamlara sahip, isimlerin hizmetinde olan, yani isimlerle birlikte kullanılmaya ihtisaslaşmış yardımcı leksem sınıfıdır. Başka bir deyişle, bu leksemeleri bir sınıfta toplayan, bir taraftan nesne bağıntıları yansıtan yardımcı anlamlarının

birtürden, akraba olması, öte taraftan bunların isimlerle sabit görevsel ilişkide bulunmasıdır.

Bildirişim işlevi bakımından ilgeçler, hal şekillerinin yakın akrabasıdır. Fark, sadece hal şekillerinin gramer (morfolojik), ilgeçlerin ise, leksik dil aracı olmasındadır. Nesnelere başka olaylarla türlü türlü bağıntılarını dile getiren ilgeçler ile hal şekilleri, söylevde doğal olarak, ya birbirinin yerine ya da birbirini tamamlayarak kullanılmaya muktedirdir. Hem de Türk dilleri tarihinde (yani artzamanlı evrim sürecinde) isim ile ilgeçten oluşan öbeğin, sık sık hal şekline dönüştüğü görülür. Dolayısıyla ilgeçlerle isim hal şekilleri, bir bütün olarak dilin nesne bağıntılarını iletme araçları topluluğu telakki edilebilir.

Türk ilgeçleri, hizmetinde buldukları isimden sonra yer aldıklarından, *son takı*dırlar. Fakat bunlar, bildirişim işlevi bakımından, çoğunlukla isimden önce getirilen Hint-Avrupa *ön takı*larından (*preposition*'dan) esasta farklı değildir. Dünyada en çok bilinen dil olan İngilizcede hal şekilleri yoktur. Bütün nesne bağıntıları, ön takılar aracılığıyla ifade edilir. Dolayısıyla son takı, ön takı terimleri, söz konusu dil aracının özü olan bildirişim işlevini yansıtmadığı için, ilgeç teriminin tercih edilmesi bizce daha mantığa uygundur.

İlgeçler, belirgin biçimde iki gruba ayrılır. Birinci gruba *birincil ilgeçler* adlandırabileceğimiz *başka, değin, dek, doğru, gibi, göre, için, ile, kadar, karşı, önce, sonra* gibi, ismin gövde şekli, ismin yönelme ya da ayrılma hali şekliyle işlev gören leksemeler girer. İkinci gruba ise, *ikincil ilgeçler* adlandırabileceğimiz *alt+, arka+, hakk+, ön+, saye+, üst+/üzer(i)+, yüz+* gibi, sadece isim tamlamalarında (örn. *masa(nın) altında*) veya kişi zamirleriyle kurulan tamlamalarda (örn. *senin hakkında*) belirtilen görevinde iyelik ulamı ve yönelme, bulunma veya ayrılma hali şeklinde işleyen leksemeler oluşturur.

İkincil ilgeçleri bağımsız isimlerden ayıran, başka bir deyişle, yardımcı leksem haline getiren etkenler şunlardır: 1) belirgin biçimde yardımcı dil aracı olarak işlemesi (*güneş altında (çalışmak), senin hakkında, siyaset üzerine* vb.); 2) bazı ilgeçlerin yardımcı anlamlarının, kaynaklandığı ismin anlamından uzaklaşmış olması (örneğin, “ilgili olarak, üzerine” anlamındaki *hakkında*, “-den ötürü, nedeniyle, sebebiyle” anlamındaki *yüzünden* ilgeçleri, kaynaklandıkları *hakk* “adalet, doğruluk, pay, doğru, gerçek vb.”, *yüz* “sima, yüzey, cephe vb.” anlamından uzaklaşmıştır); 3) ilgecin kaynağı olan leksemnin kullanımının dilden kalkmış olması (örneğin, *üzer(i)* unsuru, Türkiye Türkçesinde müstakil leksem olarak kullanılmaz).

Dilbilimde yerleşmiş geleneğe göre, ilgeç, söylevdeki kefileme, öbek veya anlatımları birbirine bağlar. Dil ve söylev birimlerinin öncelikle bildirişimi sağlama amacıyla işlediği göz önünde bulundurulursa, dil birimi

aracılığıyla dile getirilen bağıntının, göstergeler arasındaki bağıntı değil, bunlar vasıtasıyla temsil edilen dünya veya fikir birimleri arasındaki bağıntı olduğunu düşünmek daha akla uygun olur. *Ay ile güneş* dendiğinde, dile getirilen bağıntı, *ay* ve *güneş* kelimeleri arasındaki bağıntı değil, bu kelimeler tarafından karşılanan nesnelere, varlıklar arasındaki bağıntıdır. Bu bakımdan söz konusu geleneksel sav, işlevsel değil, betimleyici ve yüzeysel olarak değerlendirilmelidir.

İLGİ HALİ bkz. isim hal ulamı.

İM bkz. gösterge.

İMGE (tasarım). Algılanmış bir dünya unsurunun, yani bir nesne, nitelik veya bağıntının bilinçteki yansıması, tasarımı, soyutlanması.

İMPERATİF KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

İNDİKATİF KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

İSİM (ad). *Nesne* karşılayan, yani dili konuşan tarafından nesne olarak algılanan her türlü maddi veya ideal dünya olgusuna gösterge olan leksemdir. İsimler, *nesnellik* leksembölümsel sınıflandırıcı gramer anlamınca bir sınıfta toplanan leksem topluluğudur.

Söylevde sadece *nesne* anlamıyla (örneğin, *baba, el, göz, kişi, Tanrı* vb. leksemelerin sahip olduğu anlamlar) işlev gören leksemeler, bu leksem-gramer kategorisinin temelini oluşturur. Bununla birlikte eylem (süreç), nitelik, durum ya da nicelik olarak yorumlanabilecek herhangi bir olay da, isim aracılığıyla nesne olarak dile getirilir: *gezinti, oyun, ziyaret* (eylem); *dürüstlük, yiğitlik* (nitelik); *hastalık, korku, sevinç* (durum); *yüzlük* (nicelik) vb. Dil anlamlarının yorumlayıcı mahiyeti göz önünde bulundurulduğunda, *isim*, dünya olaylarını nesne biçiminde temsil eden leksem olarak tanımlanabilir.

Türkçe konuşan birinin nesneden kaynaklanan *ilgi niteliğini* dile getirme gereksinimi bulunduğu anda, isimler, *taksız* ve *belirtisiz isim tamlaması* öbeklerinde belirten görevinde kullanılır (örn. *e v anahtarı, o k u l çantası, t a ş köprü* vb.).

Türkçede sadece isme özgü olan, bütün isim çekimleme şekillerini ve özel ulamlarını bünyesinde toplayan şu genel kategoriler vardır:

Nesne niteliklerini ileten (1) *isim küçültme (isim öznel değerlendirme)* (↑) ve (2) *isim çoğul (↑) ulamları*;

Nesne bağıntılarını dile getiren (3) *isim iyelik (↑)*, (4) *isim hal (↑)* ve (5) *isim belirlilik—belirsizlik (↑) ulamları*. Bunlardan başka *ikincil temsil etme (+ki şekli)* (↑) ile *yüklemlik (↑) ulamı*, hem isimlerin, hem de diğer adlıkların çekimleme ulamlarıdır.

İSİM BELİRLİLİK—BELİRSİZLİK ULAMI. Eski Anadolu Türkçesinde bulunmayan, Osmanlıca'da 15. yüzyıldan sonra oluşmuş, kendi eki bulunmayan, bu yüzden de bazı gramercilerce «gizli ulam» sayılan,

gramerleşmiş, yani şekilbilim aracı haline gelmiş postpozitif (yani belirtenden sonra yer alan) «bir» göstergesi ile yüklem halinin işleyişinde meydana çıkan kategoridir. (1) *(İlginç) bir kitap okudum*, (2) *Kitabı okudum*, (3) *(İlginç) bir kitabı okudum* gibi anlatımların tahlili, araştırmacıyı şu ön sonuçlara vardırıır: birinci anlatımdaki *bir* harfi tarifi, artikeli (B. Vardar'a göre, «tanımlık»), hem konuşanın, hem de dinleyenin söz konusu nesneden haberdar olmadığını (ya da en azından konuşanın haberdar olduğunu dile getirmediğini); ikinci anlatımdaki *kitabı* kelimeşekli, bildirişim eylemine katılanların her ikisinin de, söz konusu nesneden haberdar olduğunu; üçüncü anlatımdaki *bir kitabı* öbeği, konuşanın söz konusu nesneden haberdar olduğunu, dinleyenin ise, haberdar olmadığını bildirir. Bu üç ön sonuçtan hareket ederek şu genel neticeye varırız: *isim belirlilik—belirsizlik ulamı*, bildirişim katılımcılarının, ismin karşıladığı nesneden haberdar olup olmadığını bildiren şekilbilimsel araçlar topluluğudur.

Yukarıdaki tahlilimizin dışında kalan *Kitap okudum* türü anlatımlarda soyut nesne kavramını temsil eden isim (verilen anlatımda *kitap*), şekilbilim alanına değil, söylendiği gibi, ismin soyut nesne kavramını ifade etme amacıyla kullanıldığı sahaya aittir. Bu husus, ikinci genel sonucu çıkarmamızı gerektirir: isim belirlilik—belirsizlik ulamı, (ancak somut bir varlık, «belirli» ya da «belirsiz» olabileceği için) ismin somut nesne dile getirme alanında işlev görür; *Kitap okudum* örneğindeki eksiz gövdenin ise, ismin somut kullanım alanı olan belirlilik—belirsizlik kategorisiyle ilgisi yoktur.

Belirsiz harfi tarif işlevi gören *bir* unsuru, morfem olarak yorumlanmaktadır. *bir* unsurunun morfem haline gelmiş olduğunu gösteren deliller ise şunlardır: 1) *İlginç bir kitap* örneğinde olduğu gibi, belirtenden sonra yer alması (sayı adı olarak kullanılan *bir*, prepozitifdir: *bir (iki, üç ...)* *ilginç kitap* vb.); 2) *bir* sayı adından farklı olarak, vurgusuz olması.

İSİM ÇEKİMLEME ŞEKLİ bkz. isim gramer şekli.

İSİM ÇEKİMLEME ULAMI bkz. isim gramer ulamı.

İSİM ÇOĞUL ULAMI. Türkçenin özgünlüğünü ortaya koyan isim çekimleme ulamlarından biridir. Hint-Avrupa dillerinin mahiyetinden farklı olarak Türkçede şekil üretici bir ek almayan kelime gövdesi, görevsel sifira, yani «anamlı yokluk» a sahip değildir ve şekil üretimi alanında —yalnız isim iyelik ulamı ile fiil emir kipi tartışmalı sayılabilir— maddi ekin yokluğu bütün durumlarda saltır, yani ek yoksa büsbütün yoktur, yokluğu anlamlı değildir. Başka bir deyişle, ek yoksa, hiçbir gramer kelimeşekli de yoktur. Demek ki, Türkçe bir kelimedeki herhangi bir maddi ekin bulunmaması, görevsel sıfır demek değildir. Bu yaklaşım bakımından, kendisine +*Er* eki getirilmiş kelime (örn. *at+lar, elma+lar, misafir+ler* vb.), çoğul şeklini

temsil eden kelimeşeklidir. Buna karşılık eksiz isim gövdesi (örn. *at, elma, misafir* vb.), miktar anlamına sahip değildir ve karşıladığı nesnenin sayısının bir mi, birden fazla mı olduğuna ilgisizdir. Örneğin, konuşan, *Elma aldım* anlatımını kurduğunda (nicelik bilgisini iletecek hiçbir anlama başvurmadan anlatılan olarak), hem bir, hem de birden fazla elma kastedebilir. Nicelik bilgisini dile getirme zorunluluğu varsa, *Bir elma aldım* veya *1 kg. elma aldım* türü anlatımlardan biri teşkil edilir. Bu olgu, gramer miktar anlamından mahrum olan Türkçe yalın isim gövdesinin, morfolojik *tekil şekilli* olmadığını, dolayısıyla yalın gövde ile çokluk eki getirilmiş kelimeşeklinin çokluk kategorisini oluşturmadığını, demek ki Avrupa geleneksel görüşü uyarınca sözde iki şekilden (yani tekil ve çoğuldan) oluşan *çoğul ulamının* üyesi sayılamayacağını gösterir. Şu halde söz konusu ulam, *+Ier* şeklinden ibaret müstakil, tek üyeli bir kategori sayılmalıdır.

İSİM GRAMER ŞEKLİ (isim çekimleme şekli). Bireyin, herhangi belirli bir tür isim kelimeşekillerini kurmasına ve algılamasına yarayan tecrübesini, kurallar takımını ve dayandığı modeli içeren, *nesnenin* ikincil nitelikleri ya da bağıntıları üzerine bilgi (yani yardımcı bilgi) vermeyi sağlayan en küçük şekilbilimsel düzenektir.

İSİM GRAMER ULAMI (isim çekimleme ulamı). Başka isim şekilleriyle anlamsal bağıntısı olmayan müstakil bir isim şekli (yani tek üyeli ulam) veya bir ortak eşit (aynı) yardımcı gramer anlamı ya da farklı, fakat birtürden, akraba yardımcı gramer anlamları esasında birleşen isim şekilleri topluluğudur.

Türkçede sadece isme özgü olan, bütün isim çekimleme şekillerini ve özel kategorilerini bünyesinde toplayan şu genel ulamlar vardır:

Nesne niteliklerini ileten (1) *isim küçültme* (isim öznel değerlendirme) (↑) ve (2) *isim çoğul* (↑) *ulamaları*;

Nesne bağıntılarını dile getiren (3) *isim iyelik* (↑), (4) *isim hal* (↑) ve (5) *isim belirlilik—belirsizlik* (↑) *ulamaları*.

İSİM HAL ULAMI. Farklı akraba, yani birtürden nesne bağıntıları aktaran yardımcı anlamlara sahip şekiller topluluğudur. Hal şekillerinin her birinin anlamında nesnenin diğer bir nesne, eylem ya da olayla herhangi belirli bir bağıntısı yansıtılmış ve soyutlanmıştır. Bunun için hal ulamı, kısaca, nesne bağıntılarını birleşim (sintetik), yani ekleme yoluyla ileten kategori olarak tanımlanabilir.

Yalın hal sorunu. Türkçede geleneksel olarak ismin yalın hal şekli niteliğinde yorumlanan «gövde şekli», ismin karşıladığı nesnenin herhangi bir bağıntıya katıldığını bildiren bir anlama ve bunu temsil edecek gövdesel sifira sahip değildir. Türk eksiz ismi, ezelden beri ve doğası gereği dile getirdiği nesnenin katıldığı bağıntı çeşidine ilgisiz, kayıtsızdır. Göktürkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde gözlemlenen bazı hal (özellikle ilgi, yükleme,

yönelme) eklerinin isteğe bağlı olarak kullanımı, buna işaret eden olgulardandır. Daha açık söylemek gerekirse, eksiz isim, daha doğrusu hal eki ulanmamış isim, sözü edilen bu hal şekillerinin yerine geçebilir. Örneğin, *bânüm g ö z ü m nürлары (Kâlîla vâ Dimna), ... hep askerlerimiz yüzü suyuna ...* (RHK, S, 33) anlatımlarında ilgi hali şekli, *Az gittim, uz gittim, dere tepe düz gittim* anlatımında ayrılma hali şekli yerine geçiyor. Demek ki burada «yalın hal şekli» söz konusu değildir. Bu cihet, gövde şeklinin gövdesel-anlamsal bakımdan herhangi bir gramer (yardımcı) anlamının temsilcisi olacak kelimeşekli olarak kabul edilmesini imkansız kılar. «Yalın hal» (nominativus) kavramı, Hint-Avrupa dilbiliminin ve dile tasviri yaklaşımın ürünüdür. Betimleyici Türk gramerlerinde bu kavramın kullanılması kabul edilebilir, fakat gövdesel-anlamsal açıdan böyle bir şeklin olmadığı kanaatindeyiz.

İlgi hali. İsim gövdesinin dile getirdiği nesnenin, (herhangi bir diğer nesneyle) konuşan tarafından iyelik (mülkiyet) olarak yorumlanan bağıntıya iye (sahip) niteliğinde katıldığını bildiren anlama sahip isim şeklidir. Başka bir deyişle, ilgi hali, nesnenin sahip olduğunu bildiren haldir: *Ev, benim / Ahmet'in*. İlgi hali, isim iyelik kategorisince aktarılan iye ve mal olmak üzere iki bileşenden oluşan sahnedeki iyelik bağıntısının sadece iye katılımcısını aktaran, iyelik kategorisinin gövdesel akrabası olan ve bu sebeple iyelik ulamıyla söylevde işbirliğinde bulunan (*Ahmet'in evi, benim evim* vb.) dil aracıdır.

Yükleme hali. İsim gövdesinin karşıladığı nesnenin, geçişli bir fiilin temsil ettiği eylemin dolaysız (direkt) objesi olarak algılanmış olduğunu bildiren anlama sahip isim şeklidir: *Kitabı okudum* vb.

Yönelme hali. İsim gövdesinin dile getirdiği nesnenin, herhangi bir olayla kendine yönelik dolaylı bir bağıntıda bulunduğunu bildiren anlama sahip isim şeklidir. Bu şekil, bir anlamlı, ama çok anlatılanlıdır; ilettiği anlatılanların (örn. *Eve girdim, Eve gittim, Eve yöneldim* vb.) tahlili, araştırmacıyı hepsinin tek bir anlam aracılığıyla ifade edildiği sonucuna vardırır.

Bulunma hali. İsim gövdesinin temsil ettiği nesnenin, diğer bir nesnenin kendisiyle zaman veya mekan içinde durağan (statik) biçimde birleştiği nokta, obje olduğunu bildiren isim şeklidir. Örneğin, *Pencere m de kuş ötüyor, Zaman da yolculuk* vb.

Çıkma hali (ayrılma hali). Anlam—anlatılan (bkz. ilgili terimler) ayrımı bakımından gayet öğretici bir şekilbilimsel araçtır. İlettiği anlatılanların tahlili, araştırmacıyı çıkma halinin iki anlamlı olduğu sonucuna vardırır. Birinci anlamı, nesnenin, kendinden yönelik olan dolaylı bir bağıntıya (*Eveden ayrıldı* vb.), ikincisi ise, nesnenin kendisinin her iki sınırını kesen transgresif dolaylı bir bağıntıya (*Dereden geçtim* vb.)

katılmış olduğunu bildiren imgedir. Şekil tarafından iletilen bazı anlatılanların ise, aynı zamanda, hem ayrılma, hem de transgresif anlam aracılığıyla ifade edilmesi olanağı, göz önünde tutulmalıdır: örn. *Hastalıktan gelemedi* vb.

Eşitlik hali. +cE morfemini içeren bu hal şeklinin dile getirdiği türlü türlü anlatılanlar, soyutlamanın iki doruk noktasında biresir, başka bir deyişle, şeklin ifade ettiği bütün manalar, iki anlam aracılığıyla aktarılır. Birinci anlam, isim gövdesinin temsil ettiği nesnenin, herhangi bir eylemin gerçekleşmesini sağlayan vasıta olduğunu bildiren imgedir; bu anlamla aktarılan tipik anlatılanlar: 1) nesne, edilgen sahnenin edenidir (fâilidir): *TRT Haber Merkezince hazırlanan haberler ...*; 2) nesne vasıta, gereçtir: *İngiltere Bakanlar Kurulu Rusya'ya paraca yardımı reddetmiş* (Nazım Hikmet), *Memleketten benim de kendi payımcı sorumlu olmam çok güzel bir şeydi* (Melih Cevdet Anday); 3) Eski Anadolu Türkçesinde *Uş bu düzgün düzdiler yolca gidü* (Şeyyad Hamza, *Yusuf ü Züleyha*) anlatımında olduğu gibi, «gidilen, kullanılan mekan», vasıta olarak yorumlanıp bu hal şekliyle dile getiriliyordu. Türkiye Türkçesinde de *ardınca, önümce* ilgeçlerinin, eşitlik hali şeklinin bu söz konusu kullanımının bir kalıntısı olması muhtemeldir; 4) «bir şey süresince» tipli zaman bağıntıları da, konuşan tarafından önceki maddedeki «mekan» bağıntısıyla akrabalığı sayesinde, vasıta olarak yorumlanıp bu hal şekliyle ifade edilir: *Bütün ömrümce ...*; 5) *Köpek bir kaya kovuşunun içine, aklınca emin bir yere saklanmıştı* (Reşat Nuri Güntekin, *Çalığışu*) türü anlatımlarda şeklin özel, bizce deyimleşmiş kullanımında, eylemin «şüpheyle, kötümserlikle ya da gereksizliğinin, faydasızlığının bilincine varılarak» gerçekleştirildiği anlatılanı dile getirilir. Şeklin sahip olduğu ikinci anlam ise, isim gövdesinin karşıladığı nesnenin, başka bir nesnenin, olayın kendisiyle karşılaştırılması amacıyla bağıntı kurulan obje olduğunu bildiren imgedir; bununla iletilen anlatılanlar şunlardır: 1) nesne, başka bir olayla karşılaştırılan objedir: *Babasına (kızın) ağırlığına alın, gümüş verilmiş, Fikirlerimi zındıkça buluyorsa bunda, dini kanaatlerinden ziyade, son günlerinin ruh sükunetinin bozulması korkusu âmil oluyor* (SA, KMM, 97); 2) nesne, «göre, uyarınca, uygun olarak» ilgeçlerinin dile getirdiği bağıntının katılımcısıdır: *bence, sence, onca ...*, *fikirimce, kanaatimizce*; *Her şeyin gönlünü zence olmasını can u gönülden dileriz* vb.; 3) nesne, «açısından, bakımından, itibariyle, tarafından» ilgeçlerinin ilettiği bağıntının katılımcısıdır: *Fakat zavallı kadın sithatçe hiç bana benzememiş* (Reşat Nuri Güntekin, *Çalığışu*); 4) bu şekil, kalıplaşmış deyimlerde, hem +cE, hem de +cEk ekleriyle belirteç anlatılanı ifade eder: *Bütün ailece /ailecek gittik* vb.

İSİM İYELİK ULAMI. Bileşiminde hem şekil üretimi, hem de şekil çekiminin ayrılmaz bir şekilde işlediği, yani aynı zamanda hem şekil üretimi, hem de şekil çekimi işlevini gören düzeneğe ait olan, en az iki nesne imgesinin, konuşan tarafından iyelik (mülkiyet) olarak yorumlanan bağıntı ile birbirine bağlı olduğunu bildiren altı şahıs şekli topluluğudur. İsim iyelik şekli, şekil üretimi bakımından, gövde ile şahıs anlamlı yardımcı morfemin biresimi olan tek bir gramer şeklinden oluşur. Yardımcı morfem (yani şahıs eki) değil, şeklin kendisi (yani gövde + şahıs eki: örn. *ev+im*) karmaşık ulamsal anlamın taşıyıcısıdır. Bu anlam, iyelik bağıntısında bulunan biri mal, diğeri iye (sahip) olan iki nesne imgesini içeren karmaşık soyut imgedir. Anlatımlardaki her bir iyelik kelimeşeklinde, gövde, mal olarak algılanan nesneyi; şahıs anlamlı ek ise, iye olarak yorumlanan nesneyi iletir. Bu ulamın şekil çekimi ise, «iyе»nin, şahıs anlamlarından biri aracılığıyla ifade edilmesini sağlar. İyelik kategorisinin verimliliği, Türkçenin özgünlüğünün gayet önemli bir özelliğini ortaya koyar: Türkçe konuşan biri, bir nesne bağıntısını dile getirecekken bunu ilk önce iyelik bağıntısı olarak yorumlar ve iyelik ulamı aracılığıyla dile getirmeye çalışır. Böylece mülkiyet anlamı aracılığıyla türlü türlü nesne bağıntıları (örn. *düşmanım, yolum* vb.) iletilir. Maddi morfeme sahip altı şahıs şeklinin bu ulamı oluşturması, Türk şekil üretimi alanında anlamlı sınırlı işlemediğine de ilave bir delalet sayılabilir.

İSİM KÜÇÜLTME ULAMI (isim öznel değerlendirme ulamı). İsim ve nesnel zamirlerin karşıladığı nesnelere küçük boyutlara sahip olduğunu bildiren işlek, yani lekseleşip kalıplaşmamış küçültme şekilleri topluluğudur. Örneğin, *adam+cağız, kedi+cik, kimse+cik* vb. Söz konusu nitelik, yeni bir leksem üretecek kadar önemli değil, yani ikincil derecededir. Kelimeşekillerinin bunları ifade etmesi, leksemin kendisiyle özdeşliğini bozmaz. Dolayısıyla bütün işlek küçültme şekillerinin, birtürden, akraba anlamlara sahip olduğunu, bu anlamsal akrabalığın esasında kelime çekimleme kategorisi oluşturduğunu; küçültme ulamının ise, dünya unsurlarının niteliklerini yansıtan ve dile getiren kategorilerin tipik bir temsilcisi olduğunu itiraf etmek usa uygun olur.

Burada şunu vurgulamak gerekir ki, sıfat ve zarfların da, öznel değerlendirme ulamı (bkz. sıfat ve zarf öznel değerlendirme ulamı) bulunmasına karşın, belirteç (sirkonstans) ifade eden *buracıkta, nereciğe* gibi oluşumlar, *bura, nere* leksemleri sıfat veya zarf değil, *nesnel zamir* olduğu için, isim küçültme ulamına ait oluşumlardır.

Öznel değerlendirme ulamı sorunu, hem Hint-Avrupa, hem de teorik Türk dilbiliminde tartışmalı bir konudur. Bu ulamla ilgili temel sorun, küçültme oluşumlarının leksemin üretimine mi, kelime çekimine mi ait olduğudur. Dilbilimde en yaygın olan gelenek, bunları leksemin üretimsel addeder. Ancak böylesi bir şeklin, bağımsız leksemin anlamına kattığı anlam,

nesnenin özlüğüne değil, sadece ikincil vasfı olan boyutuna dair olduğu için, söz konusu oluşumlar, çekimleme alanında ele alınmalıdır. Şüphesiz, diğer kelimeşekilleri gibi, bu oluşumlar da, zamanla kalıplaşıp bağımsız leksem haline gelme yetisine sahiptir: *benek, gelincik, kılçık, kızulcuk, oyuncak, sıcak* vb.

İSİM ÖZNEL DEĞERLENDİRME ULAMI bkz. isim küçültme ulamı.

İSİM-FİİL ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

İSTEK KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

İŞARET bkz. gösterge.

İŞTEŞ ÇATI bkz. çatı ulamı.

İYELİK ULAMI bkz. isim iyelik ulamı.

K

KATEGORİ bkz. gramer ulamı.

KATEGORİK ANLAM bkz. anlam türleri.

KATILIMCI (eyleyen, aktan). Konuşanın tasvir ettiği dünya fragmanına, sahnesine katılan nesnelere her biri: örn. sūje, fâil (eden), mefûl (obje), amaç, araç, sebep, şart, zaman, mekan, yön, ölçü, çıkış noktası, varış noktası, gönderen, gönderilen vb.

KELİME (sözcük). Dil—söylev (söz) karşılığı açısından bir söylev birimi, belirli bir dilin fonetik ve morfolojik kanunları uyarınca kurulan gösterge türü; dil birimi olan leksemin söylevdeki cisimlenmesi; monemin esas türü olan bağımsız (otosemantik), yardımcı veya leksem üretici anlama sahip leksemin söylevdeki karşılığıdır. Örneğin, *çocuk, çalışan, geri, kırk, okumak; bile, ile, ve; etmek, olmak* vb. Bağımsız anlam temsil eden kelime, söylevin temel içeriğini, bütünlük sayılabilecek bir fikri aktardığı durumda, anlatım görevinde kullanılabilir.

KELİME ÇEKİMİ. Herhangi bir dünya unsurunun bağıntılarını (*ev+imiz+de, öt-üş-* vb.) veya ikincil niteliklerini (*kız+cağız, gel-iver-* vb.) karşılamak ya da söz konusu dünya unsurunu ikincil temsil etme (↑) yoluyla nesne, nitelik veya belirteç imgesinde (*kışın+ki, oku+yacak, yaz+ıp* vb.) göstermek amacıyla bildiren bireylerce kelime üzerinde yerine getirilen, düzenli nitelik taşıyan ve dil evrimi süresince yetkinleştirilmiş, sabit karakter edinmiş, sınırlı (yani bildirenlerce kelimenin tanınırlığını bozmayacak şekilde gerçekleştirilen) kelime biçimini değiştirme, dönüştürme kurallarının toplamını teşkil eden işlemlerin tümüdür.

En genel biçimde kelime çekimi şöyle tanımlanabilir: leksik anlamlara (çoğunlukla bağımsız leksik anlamlara) bu anlamların kendisiyle özdeşliğini bozmadan yardımcı anlamlar birleştirmeyi amaçlayan, söylevde teknik kelime dönüşümü (↑) yöntemleriyle *elimdekiler, okunamayan, söylemişin*

vb. *kelimeşekillerini* kurmayla sonuçlanan işlemlerin tümü veya bu işlemleri gerçekleştirmekle yükümlü şekilbilim altdizgesi. Diğer bir deyişle, kelime çekimi, söylevdeki çeşitli kelimeşekillerini kurmak için kullanılan dil araç ve işlemlerinin tümü veya bu araç ve işlemleri içeren bir altdizgedir. İzlenen yöntem bakımından kelime çekimini iki türe ayırmak, kelime çekimi alanında iki tür işlem ayırt etmek gerekir: *şekil üretimi (düzeneği)* ve *şekil çekimi (düzeneği)*.

Şekil üretimi (düzeneği), herhangi bir ulamsal anlam bildiren şekli, söylev düzeyinde temsil etmek amacıyla belirli bir *kelimeşekli kurma (kelimeşekli üretimi)* mekanizmasıdır. **Şekil çekimi (düzeneği)** ise, herhangi bir şekil tarafından temsil edilen ulamsal anlamın ilettiği bağıntıya her zaman aynı rolde katılan bir nesneyi söylevde bildirmeyi amaçlayan, Türkçede çoğunlukla kişi anlamları, dolayısıyla kişi ekleri vasıtasıyla gerçekleştirilen işlemlerden sorumlu düzenektir. Şu halde kelime değil, şeklin söylev karşılığı olan kelimeşekli çekimlenmektedir, kelimeşeklinin çekimlenmesine ise, *kelimeşekli çekimi* diyoruz.

Yukarıda söylenenleri örnekle açarsak, *şekil üretimi düzeneği*yle, bir kategorik anlam karşılayan, örneğin şimdiki zaman şekli gövdesini, *yap-ıyor* vb. kelimeşeklini kuruyoruz. Kurduğumuz *yap-ıyor* oluşumuna kişi eklerini getirerek çekimlediğimizde, ikinci düzeneğin, yani *şekil çekimi düzeneğinin* işlevini yerine getirmiş oluyoruz. Bu ikinci işlemin amacı, bir şekil tarafından temsil edilen ulamsal anlamın ilettiği bağıntıya her zaman aynı görevde, aynı rolde katılan nesnelere (örneğin edeni / fâili / ageni) kişi anlamları aracılığıyla temsil etmektir. Bütün, yani hem adlık, hem fiil çekimleme ulamları kategorik anlama sahip olduğundan, *şekil üretimi düzeneği*, hepsine; *şekil çekimi düzeneği* ise, bu çekimleme kategorilerinden sadece adlık ve fiil yüklemlik ulamı ile adlık iyelik ulamına özgüdür. Diğer bir deyişle, şekil üretimi işlemi, bütün çekimleme ulamlarında gerçekleştirilirken, şekil çekimi, yalnız belirtilen bu üç çekimleme kategorisinde yerine getirilir: *öğrenci+ydi+m* (leksik morphem + şekil üretici morphem + şekil çekimleyici morphem), *oku-yor-sun* (leksik morphem + şekil üretici morphem + şekil çekimleyici morphem), *gel-en+imiz* (leksik morphem + şekil üretici morphem + şekil üretici ve şekil çekimleyici morphem) vb.

Bazı Türk dilleri (örn. Salarca, Sarı Uygurca, Tatarca, Türkmençe, Çuvaşça gibi) ve diğer dillerde şekil çekimi mekanizmasından yoksun bitimli fiil şekilleri bulunduğu göre (örn. Türkmencedeki *мен ал-яçак, сен ал-яçак* vb. gelecek zaman şekilleri), bildirişim açısından *şekil çekimi* ikincil, *şekil üretimi* ise, birincil bir düzenektir. Şekil üretimi düzeneğinin birincilliğine bütün çekimleme kategorilerini kapsayıcı olması kanıt gösterilebilir.

KELİME ÇEKİMLEYİCİ ALTDİZGE bkz. şekilbilim.

KELİME ÇEKİMLEYİCİ ANLAM bkz. anlam türleri.
KELİME ÇEKİMLEYİCİ GRAMER ŞEKLİ bkz. gramer şekli.
KELİME ÇEKİMLEYİCİ GRAMER ULAMI bkz. gramer ulamı.
KELİME ÇEKİMLEYİCİ MORFEM bkz. morfem.
KELİME ÜRETİMİ bkz. leksem üretimi.
KELİME YAPIMI bkz. leksem üretimi.

KELİMEŞEKLİ. Dil—söylev (söz) karşılığı açısından bir söylev birimi; gramer şeklinin (kısaca, şeklin) söylevdeki karşılığı; anlamının kendisiyle özdeşliği bozulmadan kelime çekimi amacıyla teknik bir yöntemle dönüştürülmüş kelime (çoğunlukla ek getirilmiş kelime).

KESİR SAYI ŞEKİLLERİ bkz. sayı adı.

KILINIŞ bkz. görünüşlük ulamı.

KİP (mod). Herhangi bir belirli kipliği (modaliteyi), yani kiplik anlamlarından belirli, somut bir kiplik anlamı türünü ifade eden fiil ulamıdır.

KİPLİK (modalite). Kiplik terimi, teorik dilbilimde en sık iki kavramı iletmek için kullanılır: 1) anlatım içeriğinin gerçekle bağlantısının karakterini; 2) konuşanın, anlatımın ihtivası ve hakikiliği üzerine tutumunu, görüşünü. Bununla birlikte bazı dilciler, emir; istek, niyet, davet, çağrı, buyruk, rica, temenni vb. anlatılanları dile getirebilen irade bildirme; koşul; eylemin zorunluluğu; muktedir olma; eylemin gerçekleşmesinin muhtemel olup da aslında gerçekleşmediği, yani konyunktif gibi kavramları da modalite sayar. Görüldüğü gibi, bilimsel kiplik kavramı, apaçık ve mükemmel değil, bulanıktır; çağdaş teorik dilbilim, bu kavramın gelişimini sonlandırmış değildir. Bu doğrultuda hem adlık, hem de fiil yüklemlik kategorileri yorumlanıp bir kavrayış geliştirilirse, büyük bir olasılıkla Türk dilbiliminde oluşmuş geleneğin dışına çıkılacaktır.

KİPLİK LEKSEMLERİ (modalite leksemeleri). Kendi başlarına anlatım niteliğinde işlemeye muktedir olmalarına karşın, öbeklerde müstakil sözdizimi (özne, yüklem, belirten, belirtilen vb.) işlevinden yoksun, hiçbir öbek ögesi parçası olarak kullanılmayan, en sık arasöz niteliğinde işleyerek çoğunlukla herhangi bir kiplik bilgisi dile getiren leksemlerdir. Bu leksem sınıfının en tipik temsilcileri: *belki, elbet(te), evet, galiba, hayır, herhalde, tabii*.

Anlamsal sınıflandırıcı özelliklere sahip bağımsız leksem olan adlık ve fiillerden farklı olarak, bu leksemelerin ana özelliği, yani bu leksemeleri bir sınıfta toplayan özellik, predikatiflerde olduğu gibi, anlamsal değil, işlevseldir, yani anlatımların bileşimine kiplik bilgisini ilave etme işlevidir.

KİŞİ ANLAMLARI bkz. anlam türleri.

KONSONANT bkz. ünsüz ses.

KONUŞMA FAALİYETİ bkz. bildirişim etkinliği.

KONYUNKTİF KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

KOPULATİF YAPI bkz. sözdiziminin birimleri.

KURULUŞ bkz. yapı.

KÜÇÜK ÜNLÜ UYUMU bkz. damak ünlü uyumu.

KÜÇÜLTME ULAMI bkz. isim küçültme ulamı.

L

LEKSEM (sözcükbirim). Söylevdeki kelimenin dil (içi) karşılığı olan bir monem türü; bildirişim etkinliğinde, ya bildirilenin ana ihtivasını, anlatılanların en önemlisini ileten bağımsız (esas kavramlı, otosemantik), ya yardımcı ya da leksem üretici anlama sahip monem.

Leksemler üç türe ayrılır: 1) **bağımsız leksem** (otosemantik leksem), bildirişim etkinliğinde bildirilenin ana ihtivasını, anlatılanların en önemlisini ileten, bundan dolayı özerk olarak işlemeye muktedir ve dolayısıyla herhangi bir anlatımı tek başına kurabilen bağımsız leksik anlama sahip leksemlerdir: *beş, büyük, ev, yarın, öğrenmek* vb.; 2) **yardımcı leksem**, bildirişimin ana, esas içeriğini iletemeyen, dolayısıyla özerk olarak işleyemedikleri için herhangi bir anlatımı tek başına kuramayan bağımlı anlama sahip leksemlerdir: *hakkında, ile, üzere, ve* vb.; 3) **leksem üretici leksem**, bildirişimin ana ihtivasını iletemeyen, dolayısıyla özerk olarak işleyemeyen, bağımsız leksemle birleşerek onları başka bağımsız leksemle dönüşüren bağımlı anlama sahip leksemlerdir: *et-, eyle-, kul-, ol-*.

Türkiye Türkçesi gramer leksem sınıfları:

isim (ad) (↑); 2) sıfat (↑); 3) zarf (↑); 4) sayı adı (↑); 5) zamir (adıl) (↑); 6) predikatif (↑); 7) fiil (↑); 8) kiplik leksemeleri (modalite leksemeleri) (↑); 9) yaraç (↑); 10) ünlem (↑); 11) ilgeç (son takı, edat) (↑); 12) bağlaç (↑); 13) sesle resmetme leksemeleri (ses öykünmesi-ses simgelemesi leksemeler, yansıma, yansılama, onomatope) (↑).

Sıralanan leksem türleri, morfolojik açıdan en genel sınıflandırıcı ulamlardır. Rusçada bu sınıflandırıcı ulamlardan başka, ismin cinsiyet (eril, dişil, orta / yansız), canlılık—cansızlık; fiilin imperfektif—perfektif görünüşleri ve türlü türlü kılınışları (örn. tek yönlü eylem fiilleri—yönsüz eylem fiilleri vb.) gibi özel sınıflandırıcı kategoriler de vardır.

LEKSEM SINIFLANDIRICI ALTDİZGE bkz. şekilbilim.

LEKSEM TÜRLERİ (sözcükbirim türleri). Sınıflandırıcı gramer ulamları olarak **leksem türleri** **leksem türlerine sınıflandırma savlari:**

Leksem türleri *leksem türleri* adı verilen sınıflarda (leksembölümsel sınıflarda) toplanmasının temelinde bunların farklı ana özellikleri yatar. Bu ana özellikler, şöyle sıralanabilir:

Leksem sınıflarını / türlerini oluşturan sınıflandırıcı gramer anlamları: bütün isimlerde ortak olan *nesnellik*, sıfatlarda *niteliklik*, zarflarda *belirteçlik*, sayı adlarında *somut niceliklik*, fiillerde *süreçlik* (*eylemlilik*) anlamları.

Adlık olarak adlandırılan leksemlerin (yani *isim, sıfat, zarf ve sayı adı* leksemlerinin) anlamlarıyla özel işlevsel bağlantı, yani zamirlerin gösterme (işaret) işlevi. *Zamirler, nesne, nitelik, belirteç veya niceliği doğrudan değil*, dolaylı, işaret yoluyla dile getirirler: örn. *ben* (dolaylı yolla, nesne), *hangi* (nitelik), *niye* (belirteç), *bunca* (nicelik karşılar) vb.

Leksemlerin, bildirişim işlevi bakımından özel olarak ihtisaslaşması, yani *predikatiflerin* iletilen yargının *predikasının* içeriğini bildirmeye, *kiplik leksemlerinin* ise, arasöz niteliğinde işleyerek ilave bilginin taşıyıcısı olmaya ihtisaslaşması.

ç) Özdeksel (maddi) veya ülküsel (ideal) öğelerin bağlantılarını ya da seyrek olarak ikincil niteliklerini yansıtan birtürden yardımcı anlamlar, yani *ilgeç* (edat, son takı) (örn. *başka, dek, ile, önce*), *bağlaç* (örn. *ama, fakat, kimi ... kimi ..., ve, veya*) ve *yaraçların* (örn. *bile, De, daha, dahi, en, Mi / Mü* vb. leksemlerin sahip olduğu) anlamları.

Bireylerin zihninde ya da ruhundaki duygu izleri (korku, heyecan, acı vb.) ile çağrışımsal bağlantıda bulunma, yani *ünlemlerin* duygu izleri ile bağlantıda bulunması.

Ses taklidi ve ses simgelemesi (herhangi bir olayı ses aracılığıyla sembolleştirme), yani *sesle resmetme leksemlerinin* (*yansımaların*) ses bileşiminin, ya doğadaki bir olayı andırması, taklit etmesi ya da olayın vasfını simgeleyerek dinleyicide bilirdi bir çağrışımsal izlenim uyandırması bildirişim işlevi: *bel bel bakmak, ayışığı cıvıl cıvıl, fıkır fıkır gülüş, fıldır fıldır dönen gözler, mışıl mışıl uyumak* vb. ifadelerdeki *yansımaların* işlevi.

Leksemlerin sınıflandırıcı nitelikleri, saklı, doğrudan doğruya gözlemlenemeyen, leksemlerin öbeklerde birleştirilmesini sağlayan derin, yani dil içi etkenlerdir. Kelimelerin söylevde gözlemlenen morfolojik, sentaktik ve fonetik özellikleri ise, yüzeysel, ikincildir. Dil içi etkenler, bu yüzeysel özelliklerin araştırılması, incelenmesi yoluyla ortaya çıkarılır. Yüzeysel özellikler çevrevesinde kalarak leksem sınıflarını saptama denemeleri ise, perspektifsizdir.

Bir leksem farklı sınıflandırıcı niteliklere sahip ve birden çok leksem sınıfının üyesi olması, bir başka deyişle, leksem sınıflarının çakışması, doğaldır.

Sınıflandırıcı anlam, leksemleri leksem sınıflarında birleştirdiği ve dilbilgisi mahiyetleri bakımından vasıflandırdığı için, her bir leksem sınıfı, (leksem türlerini oluşturan) *sınıflandırıcı gramer kategorisi* (*leksembölümsel sınıflandırıcı kategori*) olarak yorumlanmalıdır.

Yukarıda açıklanan ve burada üzerinde durulmayan diğer ilerici ilkeler, Türk dillerinde en az 13 leksem sınıfının var olduğunu kanıtlamaya olanak verir:

isim (ad) (↑); 2) sıfat (↑); 3) zarf (↑); 4) sayı adı (↑); 5) zamir (adıl) (↑); 6) predikatif (↑); 7) fiil (↑); 8) kiplik leksemli (modalite leksemli) (↑); 9) yaraç (↑); 10) ünlem (↑); 11) ilgeç (son takı, edat) (↑); 12) bağlaç (↑); 13) sesle resmetme leksemli (ses öykünmesi-ses simgelemesi leksemli, yansımaya, yansılama, onomatope) (↑).

LEKSEM TÜRLERİNİ OLUŞTURAN SINIFLANDIRICI ANLAM bkz. anlam türleri.

LEKSEM ÜRETİCİ ALTDİZGE bkz. şekilbilim.

LEKSEM ÜRETİCİ ANLAM bkz. anlam türleri.

LEKSEM ÜRETİCİ GRAMER ANLAMI bkz. anlam türleri.

LEKSEM ÜRETİCİ LEKSEM bkz. leksem.

LEKSEM ÜRETİCİ MORFEM bkz. morfem.

LEKSEM ÜRETİCİ VE KELİME ÇEKİMLEYİCİ ALTDİZGE bkz. şekilbilim.

LEKSEM ÜRETİMİ bkz. şekilbilimsel leksem üretimi, leksik leksem üretimi.

LEKSEMBİLİM (leksikoloji, sözcükbirim dağarcığı). Bir dilin bütün sözcükbirimlerini (leksemli) içeren dil altdizgesi; bir dilin bütün sözcükbirimlerini içeren ve bu sözcükbirimlerin sistemsel biçimde var olmasını, işlev görmesini sağlayan dil altdizgesidir.

LEKSEMBÖLÜMSEL SINIFLANDIRICI GRAMER ANLAMI bkz. anlam türleri.

LEKSİK ANLAM bkz. anlam türleri.

LEKSİK LEKSEM ÜRETİMİ. TT'nde *buyurmak, etmek, eylemek, kılmak, olmak* fiilleri, hem esas kavramlı (otosemantik) leksem olarak kullanılır (*Şef yarın sabah gelmenizi buyurdu* vb.), hem de isimden fiil üreten leksik araç (*teşrif buyurmak, yardım etmek, ümit etmek, kabul eylemek, namaz kılmak, mani olmak, var olmak* vb.) olarak işler.

LEKSİK MORFEM bkz. morfem.

LEKSİKOLOJİ bkz. leksembilim.

M

MADDİ ANLAM bkz. anlam türleri.

MANÂ bkz. anlatılan.

MANTIKSAL ÖZNE bkz. süje.

MANTIKSAL YÜKLEM bkz. predika.

MASTAR ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

MOD bkz. kip.

MODALİTE bkz. kiplik.

MODALİTE LEKSEMLERİ bkz. kiplik leksemli.

MONEM. Dilin en küçük, anlamlı, yani iki taraflı dağarcık (envanter) birimi; birbirine bağlı olan en az iki imgenin insan bilincindeki birliği; beyinde birbirine çağrışimsal biçimde bağlı olan en az iki imgenin, yani biri, herhangi bir nesnel dünya unsurunun, diğeri, herhangi bir söylev göstergesinin (iminin, işaretinin) yansımaları olan iki soyut imgenin birliğidir. Nesnel dünya unsurunun soyut yansımaları olan imge, «anlam, değer», söylev göstergesinin soyut yansımaları olan imge ise, «dil göstergesi, dil imi»dir. Bu bakımdan anlam, iki bileşenden oluşan monemin «gösterilen» yönünü, dil göstergesi / dil imi ise, «gösteren» yönünü oluşturur. Monemler iki ana türe ayrılır: leksem (sözcükbirim) (↑) ve morfem (biçimbirim) (↑).

MORF. Dil içi bir birim olan morfemin (↑) söylevdeki karşılığı. *Ek* ve kendisine ek getirilen gövde niteliğinde kullanılan *kelime*, biri çekimleyici ya da leksem üretici, diğeri leksik birer morftur. Demek, ek, sadece bir morf türüdür.

MORFEM (biçimbirim). Dil—söylev (söz) karşıtlığı açısından söylevdeki morfun (yani ek veya gövde niteliğinde kullanılan kelimenin) dil karşılığı olan, herhangi bir leksem türünü oluşturan sınıflandırıcı (nesnellik, niteliklik, belirteçlik, somut niceliklik, eylemlik [süreçlik] anlamları gibi), yardımcı (kelime çekimliyici) (örn. +(s)İ, +DEn; -Dİr, -(y)En vb. şekillerin anlamları) veya leksem üretici (örn. +bilim, +birim, +hane, +kıl-, +Cl, +lİK, +Le- vb. göstergelerin anlamları) gramer anlamına sahip, bu yüzden şekilbilimin en küçük iki taraflı, yani anlamlı dağarcık (envanter) birimi olan monem türü.

Leksem üretici veya kelime çekimleyici ekler, ancak kelimelere eklenmek suretiyle işlev görür. Kendine morf getirilen söylevdeki kelimeler ise, şekilbilimin, leksem üretimi ve kelime çekimini gerçekleştiren altdizgesinin ürünleri olan (leksem üretimi alanına ait) türemiş kelime veya (kelime çekimi sahasına özgü) kelimeşekillerinin bünyesindeki bileşenleri oluşturur. Şekilbilimin leksem üretimi ve kelime çekiminden sorumlu altdizgesinde de sadece morfemler olabilir, diğer bir deyişle, söylevdeki bir kelimeşeklinin bileşiminde şekilbilimsel açıdan yalnız morflar bulunabilir. Dolayısıyla esas (bağımsız, otosemantik) ve yardımcı leksik anlama sahip leksem, yani kendisine ek getirilen gövde niteliğinde kullanılan söylevdeki kelimeler, aynı zamanda *leksik morfemler*dir, onları morfem kabul ediyoruz, aksi takdirde morfolojinin leksem üretici ve kelime çekimleyici altdizgesinin dışında saymamız gerekir, bu da olası değildir. Kısacası, dil—söylev karşıtlığı bakımından **leksik morfem**, söylevdeki kelimenin; **leksem üretici morfem**, söylevdeki kelime üretici ekin; **kelime çekimleyici morfem** ise, söylevdeki kelime çekimleyici ekin dil içi karşılığıdır: örn. *balık+cı+m* (leksik morfem + leksem üretici morfem + kelime çekimleyici morfem).

MORFOLOJİ bkz. şekilbilim.

MORFOLOJİK ŞEKİL bkz. gramer şekli.

MORFOLOJİK ULAM bkz. gramer ulamı.

MORFONOLOJİ (biçimbilimsel sesbilim). Dil dizgesi, söylevi ses biçimine sokmayı ve ses şeklinde algılamayı sağlamak için biri fonoloji (↑), diğeri morfonoloji olmak üzere en azından iki altdizgeye muhtaçtır.

Morfonoloji (biçimbilimsel sesbilim), fonolojik dil birimlerinin (fonemlerin), söylev düzeyinde gösterge ve göstergeler zincirleri kurulurken nasıl işleyeceğini, fonemlerin nasıl, hangi kural ve yöntemlere göre kullanılacağını, söylevdeki kelime, hece ve kelimeşekillerinin ses yapısını belirleyen dil altdizgesidir.

Türk dillerinin en göze çarpan morfonolojik özelliği, ses uyumu (ses benzeşmesi, singarmonizm), yani kelimeşeklini oluşturan (ekseriyetle bütün) seslerin etkileşimi, benzeşmesidir. Ses uyumunun dört türü vardır: 1) damak (büyük) ünlü uyumu (↑), 2) dudak (küçük) ünlü uyumu (↑), 3) ünsüz uyumu (↑), 4) ünlü-ünsüz uyumu (↑).

N

NESNE bkz. sözdiziminin birimleri.

NİHAİ ŞEKİL bkz. bitimli şekil.

NOMİNALİZASYON bkz. adlıklaştırma.

O

OLUMSUZLUK ŞEKLİ bkz. statü ulamı.

ONOMATOPE bkz. sesle resmetme leksemeleri.

OPTATİF KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

ORTAÇ ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

OTOSEMANTİK ANLAM bkz. anlam türleri.

OTOSEMANTİK LEKSEM bkz. leksem.

Ö

ÖBEK YAPILARI ÖGELERİ bkz. sözdiziminin birimleri.

ÖBEK YAPILARININ ANA TÜRLERİ bkz. sözdiziminin birimleri.

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

ÖZDEKSEL ANLAM bkz. anlam türleri.

ÖZNE bkz. sözdiziminin birimleri.

P

PARTİSİP ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

PEKİŞTİRME SIFATI bkz. sıfat ve zarf özne değerlendirme ulamı.

PERFEKT ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

PREDİKA (mantıksal yüklem). Süje (↑) üzerine bildirilen, ileri sürülen bir şey, bilgi, iddia.

PREDİKATİF. Bağımsız (otosemantik) anlamlara sahip olmalarına rağmen, ortak sınıflandırıcı anlamdan yoksun, buna karşılık yargı predikasını (mantıksal yüklemine) karşılama bildirişim işlevi sayesinde bir sınıfta toplanan sayıca az leksemlerdir: *gerek, lazım, var, yok*.

Bu leksem sınıfının üyeleri çok az olmakla birlikte, bunların dil dizgesinin içinde özel bir yeri vardır. Başka hiçbir sınıfa dahil edilemezler. Türkiye Türkçesinin tarihi devirlerinin kalıntısı olarak çağdaş dilde de bu leksemlerin isme ve sığata özgü işlevlerde kullanıldığı görülür. Örneğin, *Varımı yoğum u senin uğruna harcadım, var gücüyle / kuvvetiyle* vb. Böylesi deyimleşmiş kullanılışlara karşın, söz konusu leksemlerin çoğunlukla predika veya yüklem niteliğinde işlediği görülür. Aynı zamanda verilen örnekler, predikatiflerin adlıklardan kaynaklandığına ve halen bunlara ait olduğuna delalet eder. Bu görüşü predikatiflerin adlık yüklemlik kategorisi şekillerinde kullanılışı da, pekiştirir: *varım, varsın, vardır* vb. *Adlık yüklemlik ulamı* (↑), yalnız predikatiflere has değil, diğer adlıklara da özgüdür.

PREDİKATİF ŞEKİL bkz. bitimli şekil.

PREDİKATİF YAPI bkz. sözdiziminin birimleri.

S

SAHNE (sitüasyon). Bu çalışmada takdim edilen konsepsiyonda (Türkçe tam karşılığını bulamadığımız) *sitüasyon*, konuşanın bildirişim eyleminde tasvir ettiği dış dünya parçasıdır. Bir sitüasyona katılan varlıklar, nesnelere, yani bunun katılımcıları, eyleyenleri –fail, meful, obje, belirteç (yani zaman, mekan, şart, amaç, araç, sebep vb.)–, bazı dilciler tarafından L. Tesnière'in teklif ettiği *actant* terimiyle adlandırılmaktadır. Sitüasyon için uyguladığımız «sahne» kelimesi, bu çalışmanın yazarlarından önce Rus bilgini V. D. Glezer tarafından kullanılmıştır: «*Situatsiya – eto stsena, kotoruyu mojno obozret' odnovremenno*» “Sitüasyon, gözün aynı anda algılayabileceği sahnedir” (Alıntı şu eserden alınmıştır: Kaseviç V. B. Semantika. Sintaksis. Morfologiya. Moskva, 1988. S. 57).

SAYI ADL. Somut nicelik karşılayan leksemdir. Somut niceliklik sınıflandırıcı anlamınca bir grupta birleşen sayı adları, müstakil bir leksem sınıfını oluşturur. Sayı adlarının, anlamının belirlediği şu kelime çekimi (gramer) şekilleri vardır: 1) **Asıl sayı şekli** (*bir, iki, üç* vb.); 2) **Sıra sayı**

şekli (*dördüncü, beşinci, altıncı* vb.); 3) **Üleştirme sayı şekli** (*birer, ikişer, üçer, dörder, beşer, altışar, yedişer* vb.).

Kesir sayıları ise, gramer (şekilbilim) yöntemiyle değil, leksik yolla dile getirilir: *üçte bir veya bir bölü üç* (= 1/3), *onda iki veya iki bölü on* (= 2/10), *yüzde üç veya üç bölü yüz* (= 3/100 = % 3); *sıfır (tam) onda beş* (0,5), *bir tam yüzde beş* (1,05), *iki tam binde beş* (2,005) vb. Dolayısıyla bunların söz konusu sayı adı çekimleme şekilleriyle ilgisi yoktur.

Türk dilbiliminde yukarıda sıralanan sayı adı kelimeşekillerini, şekil değil, sayı adı leksem sınıfının alt sınıfları şeklinde nitelene geleneği yerleşmiştir. Diğer bir deyişle, gramer ve gramer terimleri sözlüklerinde örneğin, «asıl sayılar, asıl sayı sıfatları», «sıra sayıları, sıra sayı sıfatları», «üleştirme sayıları, üleştirme sayı sıfatları», «kesir sayıları, kesir(li) sayı sıfatları», «topluluk adı, topluluk sayı sıfatları» başlıklarına rastlanır (örneğin bkz. Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu vs.).

Ne var ki, sayı adlarının *sıra sayı şekli*, nesnelere sıralama bakımından sıra, dizi içindeki yerini, *üleştirme sayı şekli* ise, nesnelere birer birer ya da nicelikçe (miktarca) eşit öbeklerde toplanmış olduğunu dile getirir. Başka bir deyişle, bu şekillerin anlamları, nesnelere birbirleriyle farklı nicelik bağıntılarını yansıtır. Görüldüğü gibi, böylesi oluşumlar, sayı adı leksemlerinin kategorik anlamını değiştirmeden nesnelere nicelik bağıntılarına dair ilave bilgi ilettiği için, leksem üretimi alanına değil, kelime çekimi sahasına aittir. Söz konusu oluşumların kelime çekimsel olduğu tezini, sayı adlarının, (1) iyelik, (2) hal, (3) yüklemlik gibi tartışmasız biçimde kelime çekimsel olan şekillerinin varlığı da tasdik eder: 1) *Üçümüz birlikte geldik*; 2) *Dördü ödevini teslim etti*; 3) *Allah birdir* vb.

Sayı adlarının *sıra sayı* ve *üleştirme sayı* şekilleri topluluğu, *sayı adı nicelik bağıntıları ulamı* (↑) olarak düşünülebilir.

SAYI ADI NİCELİK BAĞINTILARI ULAMI. (1) *Sıra sayı* ve (2) *üleştirme sayı şekli* olmak üzere iki şekilden ibaret olan, nesnelere birbirleriyle nicelik (miktar) açısından bağıntılarını, yani ya (1) tek tek olan nesnelere sıralama bakımından somut mevkilerini (*birinci, ikinci, üçüncü* vb.) ya da (2) nesnelere *birer* veya nicelikçe eşit öbeklerde birleştirilmiş olduklarını (*ikişer, üçer, dörder, beşer, altışar, yedişer* vb.) bildiren anlama sahip şekiller topluluğudur.

Türk dilbiliminde yukarıda sıralanan sayı adı kelimeşekillerini, şekil değil, sayı adı leksem sınıfının alt sınıfları şeklinde nitelene geleneği yerleşmiştir. Diğer bir deyişle, gramerlerde örneğin, «asıl sayılar, asıl sayı sıfatları», «sıra sayıları, sıra sayı sıfatları», «üleştirme sayıları, üleştirme sayı sıfatları», «kesir sayıları, kesir sayı sıfatları», «topluluk adı, topluluk sayı sıfatları» başlıklarına rastlanır (örneğin bkz. Muharrem Ergin, Tahsin

Banguoğlu vs.). Söz konusu şekilleri, Hint-Avrupa geleneğine uyarak birer leksem niteliğinde yorumlamanın hiçbir esası yoktur. Oysa sayı adlarının *sıra sayı şekli*, nesnenin sıralama bakımından sıra, dizi içindeki yerini, *üleştirme sayı şekli* ise, nesnelerin birer birer ya da nicelikçe eşit öbeklerde toplanmış olduğunu dile getirir. Başka bir deyişle, bu şekillerin anlamları, nesnelerin birbirleriyle farklı nicelik bağıntılarını yansıtır. Görüldüğü gibi, böylesi oluşumlar, sayı adı leksemlerinin ulamsal anlamını değiştirmeden nesnelerin nicelik bağıntılarına dair ilave bilgi ilettiği için, leksem üretimi alanına değil, kelime çekimi sahasına aittir. Bu şekillerin bağımsız leksem olmadığı görüşümüzü, açık seçik olarak kesir oluşumlarının bulunuşu da pekiştirmektedir. Ancak kesir sayıları, gramer (şekilbilim) yöntemiyle değil, leksik yolla dile getirildiğinden, bu kategorinin üyeleri değildir: *üçte bir* veya *bir bölü üç* (= 1/3), *onda iki* veya *iki bölü on* (= 2/10), *yüzde üç* veya *üç bölü yüz* (= 3/100 = % 3); *sıfır (tam) onda beş* (0,5), *bir tam yüzde beş* (1,05), *iki tam binde beş* (2,005) vb. Söz konusu oluşumların kelimeçekimsel olduğu tezini, sayı adlarının, (1) iyelik, (2) hal, (3) yüklemlik gibi tartışmasız biçimde kelimeçekimsel olan şekillerinin varlığı da tasdik eder: 1) *Ü ç ü m ü z birlikte geldik*; 2) *D ö r d ü ödevini teslim etti* ; 3) *Allah bir dir* vb. Kısacası, sayı adlarının *sıra sayı* ve *üleştirme sayı* şekilleri topluluğu, (*nesnelerin*) *nicelik bağıntıları ulamı* olarak düşünülebilir.

SEMANTEM bkz. anlam.

SENTAKS bkz. sözdizimi.

SES bkz. fon.

SES ÖYKÜNMESİ-SES SİMGELEMESİ LEKSEMLER bkz. sesle resmetme leksemeleri.

SES UYUMU (singarmonizm). Türkçe gövde veya kelimeşekillerini oluşturan (ekseriyetle bütün) seslerin benzeşmesi. Ses uyumunun dört türü vardır: 1) damak (büyük) ünlü uyumu (↑), 2) dudak (küçük) ünlü uyumu (↑), 3) ünsüz uyumu (↑), 4) ünlü-ünsüz uyumu (↑).

SESBİLİM bkz. fonoloji.

SESBİRİM bkz. fonem.

SESLE RESMETME LEKSEMLERİ (ses öykünmesi-ses simgelemesi leksem, yansıma, yansılama, onomatope). (1) Doğrudan doğruya dış dünyadaki seslerin taklidi olan *ses öykünmesi leksemeleri* ya da (2) *sinestemi* adı verilen duyum ve duyguların etkileşiminden doğan (Voronin S. V. *Osnovi fonosemantiki*. Leningrad, 1982. S. 85), türlü doğa olayları veya insan durumlarını ses biçiminde, sesle simgeleyen *ses simgelemesi leksemeleri* birleştiren sınıftır: 1) derinden ve patlayıcı yankılı gürültüyü anlatan *güm*, horlama sesini yansıtan *horul horul*, saatin çalışmasını taklit eden *tık tık*, böcek uçar ya da atılan bir şey hızla geçerken çıkan sesin taklidi olan *vız* vb.; 2) parıltı ya da titremeyi dile getiren *par par*,

“parıldayarak, ışık saçarak” anlamında *parıl parıl* (*parlamak*); “durgun, anlamsız, aptalca” anlamında *bel bel* (*bakmak*); “başı önde, sağa sola bakmadan, neşesiz, düşünceli bir durumda” anlamında *k ö s k ö s* (*yürümek*) vb.

Diğer leksemler gibi, sesle resmetme leksemeleri, geleneksel terimle «yansımalar» da, «dil göstergesi», yani iki taraflı, anlamlı birimlerdir. Ancak diğer leksemlerden farklı olarak sesle resmetme leksemelerinin anlamları, nedensiz, saymaca (ihtiyari) değil, nedenli, gerekçelidir. Ayrıca bunları oluşturan fonemlerin (bilhassa söylevdeki karşılıkları olan seslerin) de, başlı başına bildirişim önemi vardır. Sesle resmetme leksemelerinin ses bileşimi, ya doğrudan doğruya doğadaki bir olayı andırır ya da olayın vasfını simgeleyerek dinleyicide belirli bir çağrışımsal izlenim uyandırmayı amaçlar. Dolayısıyla sesle resmetme leksemelerini bir sınıfta toplayan anlamları değil, bunların ses bileşimlerinin bağımsız bildirişim işlevidir.

Sesle resmetme leksemeleri, sınıflandırıcı gramer anlamına sahip olmadığından, belirli bir sözdizimsel işlevle sınırlandırılmaz. Bir sözdizimsel görevle sınırlandırılmadıkları için de, anlatımlarda çoğunlukla belirteç (*Su har har akıyor*, *Kuş pırır diye uçtu*), bunun dışında belirten (*fıldır fıldır gözler*), yüklem (*Tanyeri ışımamıştı, gecenin böcekleri ötüyordu, yıldızlar par par dı* [T. Dursun K.]) ve seyrek olarak özne (*Mutfaktan bir tanga rıttı geldi*) görevinde kullanılır. Sık sık bileşik fiillerin adlık unsuru niteliğinde işler: örneğin, *cız etmek* “cız diye ses çıkarmak; acı duymak”, *pır pır etmek* “(ışık için) sönecek gibi olmak” vb.

O. N. Tuna ile A. N. Kononov, sesle resmetme leksemelerini *kök* ve *türev* olmak üzere iki türe ayırır (Tuna O. N. *Türkçede tekrarlar* // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. Cilt III. No: 3-4. İstanbul, 1949. S. 429-447; Cilt IV. No: 1-2. İstanbul, 1950. S. 35-82; Kononov A. N. *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıkıa*. Moskva-Leningrad, 1956. S. 368-372):

Kök olan sesle resmetme leksemeleri

Kök olan sesle resmetme leksemelerinin ses yapısı türleri:

K V K : *cız* “kızgın yağın içine bir şey atılınca çıkan ses; ateş”, *cup* “suya düşen bir şeyin çıkardığı ses”, *pat* “yaslı bir şeyle vurulunca çıkan ses”, *pır* “kuş kanatlarının çıkardığı ses”, *şak* “enlice bir şeyle vurulduğunda çıkan ses”, *şap* “istekle öperken çıkan ses”, *zıp* “zıplayan ya da birdenbire fırlayan bir şeyin hareketi ya da çıkardığı ses”; *har har* “gürültülü, bol ve sürekli olarak”, *pır pır* “genellikle kuş kanadının çıkardığı sesi andırır sesler”, *şak şak* “eller birbirine vurulduğunda çıkan ses veya bunun benzeri ses”, *şap şap* “üst üste öpme sesi”, *zıp zıp* “zıplayarak” vb.;

K V K K : *cart* “sert bir şey yırtılırken çıkan ses”, *cirt* “kağıt, kumaş gibi şeyler yırtılırken çıkan ses”, *firt* “bir solukta ya da bir yudumda içilebilecek miktarda sigara ya da içki”; *cart cart (ötmek)* “kendini beğenmiş bir tavırla ve buyurcasına söz söylemek”, *cart curt (etmek)* “göz korkutmak ya da övünmek amacıyla abartılı konuşmak”, *firt firt* “sürekli olarak, ikide bir”, *kirt kirt* “kuru ot vs. ezilirken çıkan ses”, *zirt zirt* “ikide birde, sık sık ve uygunsuz zamanlarda” vb.;

V K : *ih* “deveyi çökertmek için çıkarılan ses” vb.

Türev olan sesle resmetme leksemeleri

Kök olan sesle resmetme leksemelerinden çoğunlukla (1) +*il*, (2) +*ir* unsurları vasıtasıyla üretilmiştir: 1) *civ+il civ+il* “civilti ile ötüşerek”, *mur+il mur+il* “mırıldanarak; alçak sesle”, *par+il par+il* “parıldayarak, ışık saçarak”, *pır+il pır+il* “çok parlak, çok ışıklı”; 2) *cız+ır cız+ır* “pişmekte olan kebabın, yağda kızartılan yiyeceğin, kesilen camın ya da yazı yazarken kamyaz kalemin çıkardığı ses”, *pat+ır pat+ır* “genellikle yürüme, düşme, dökülme gibi eylemler olurken güçlü, gürültülü ses”, *tak+ır tak+ır* “takırtı sesi çıkararak”, *şak+ır şak+ır* “sürekli yağın yağmurun, ötüşen kuşların ya da buna benzer hoş giden şeylerin çıkardığı ses”, *şap+ır şap+ır / şap+ır şup+ur* “ses çıkararak acele ile yemek yeme ya da üst üste öpme sesi” vb.

Yukarıda belirtilen unsurların yanı sıra, sözü geçen üretici unsurların (1) akrabası olan ya da (2) olmayan unsurlarla meydana getirilmiş, hem de (3) hiçbir üretici unsura sahip olmayan iki heceli sesle resmetme leksemeleri de vardır: 1) *güm+bür güm+bür* “büyük bir gürültüyle” vb.; 2) *cız+ık cız+ık* “yakınarak, sızlanarak; inleyerek”, *şır+ak* “bir nesne başka bir nesneye birdenbire, şiddetle çarptığında çıkan sert ve hışırtılı ses”, *şır+ak şır+ak* “sürekli şırak sesi” vb.; 3) *buram buram* “(duman, koku gibi şeyler için) pek çok”, *çayır çayır* “bir cismin çabuk ve şiddetle yanması ya da yırtılması”, *cumbur cumbur / cumbul cumbul / cambul cumbul* “(yemek için) çok sulu; gürültüyle”, *fıldır fıldır* “çabuk ve sürekli bir biçimde”, *hüngür hüngür* “yüksek sesle ve hiçkırı hiçkırı”, *langır lungur* “metalsi bir ses çıkararak”, *paldır küldür* “gürültüyle; birdenbire”, *şangır şangır / şangır şungur* “(tabak, bardak vb. şeyler için) bir yere ya da birbirine çarparken, kırılırken çıkan şiddetli ses”, *yapış yapış* “yapışkan bir maddeyle bulanmış”, *zangır zangır* “güçlü sarsılma ya da titreme” vb.

Sesle resmetme leksemelerinin çekimleme ulamları yoktur. Bunların sadece, ya ikileme (*buram buram [kokmak]* “yoğun, keskin [kokmak]” vb.) ya da çiftleme (*çat pat [konuşmak]* “yarım yamalak [konuşmak]”, *çatra patra [konuşmak / meramını anlatmak]* “az çok, yalan yanlış [konuşmak / isteğini, derdini anlatmak]” vb.) olarak kullanılma şekilleri vardır.

Türkçedeki sesle resmetme leksemeleri, özel, diğer leksemelerdekinden farklı fonem (sesbirim) dağılımına, yani morfonolojiye (biçimbilimsel sesbilime) sahiptir. Diğer Türk leksemelerinin başında görülmeyen birincil /f/, /l/, /m/, /n/, /r/ fonemleri, sesle resmetme leksemelerinde sıkça leksem başında bulunur: *fır* “sürekli ve hızlı dönme”, *lap* “yumuşak ve ağır bir şey düştüğünde çıkan ses”, *mıy mıy* “sabırı tüketecek derecede yavaş, ağır; uyusuk”, *n a h n u h etmek* “kendi kendine söylenmek, mırıldanmak” (Bu örnek, şu eserden alınmıştır: Zülfikar H. Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler. İnceleme-Sözlük. Ankara, 1995. S. 578), *rap rap* “bir topluluğun uygun adım yürürken çıkardığı ses” vb.

Gramer ve ders kitaplarında çoğunlukla sesle resmetme leksemelerine önem verilmemesine rağmen, dünya dilbiliminde bunlar üzerine derinlemesine araştırmalar yapılmıştır. İnsan dilinin kökenini sesle resmetme leksemelerine bağlayan, hem de dil göstergesinin saymaca, buyruktusal olduğu savını çürüten güçlü bir teori de mevcuttur (Örneğin bkz. Voronin S. V. Osnovi fonosemantiki. Leningrad, 1982).

Sesle resmetme leksemelerinin bir türünü meydana getiren, dilbilgisi ve ders kitaplarında istisnasız olarak tanınan ses öykünmesi leksemelerinin belirtisi, göreceli olarak açıktır; o da, «ses»tir. Ancak diğer türü oluşturan *ses simgelemesi leksemelerinin* belirtileri, göreceli olarak tümüyle açık, net değildir. Bu konuya *Osnovi fonosemantiki* (Leningrad, 1982) “Sessel Anlambilimin Esasları” adlı bir monografi adayan S. V. Voronin’e göre, *ses simgelemesi leksemelerinin* temelinde işitme hariç (bu durumda söz konusu, *ses öykünmesidir*), her türlü insan duyusuyla (görme, koklama, tatma, dokunma ve organizma duyusu) algılanan nesne belirtileri bulunur (Osnovi fonosemantiki. S. 88). Bununla birlikte, olası belirtilerin büyük çoğunluğunu, görme duyusuyla edinilenler oluşturur: hareket belirtileri (ani—uzun süreli, hızlı—yavaş, sert—yumuşak, düz olmayan / düzgün olmayan—düz / düzgün, kesintisiz / sürekli—kesintili / süreksiz, düzensiz, kaygan), durağanlık belirtileri (yakın—uzak mesafe, büyük—küçük boy / boyut, yuvarlak, eğri, sivri, uzanmış (uzatılmış) biçim) (A.y.). Koklama, insana öncelikle hoş—hoş olmayan biçiminde nitelendirilebilecek türlü koku farklılıkları belirtileri edindirir. Tatma, tatlı, tuzlu, ekşi, acı (aynı zamanda hoş olan ya da hoş olmayan şekilde karakterize edilebilecek) nesnelere ait tat belirtilerini ayırt etmemizi sağlar. Dokunma, deriyle dokunma grubu belirtileri (dokunuk / değme, basınç, yüzey nitelikleri [pürüzsüz—pürüzlü, damar, katılık veya sertlik, esneklik, nesne şekli]), ısı grubu belirtileri (sıcak—soğuk), ağrı grubu belirtileri (batma, sancı, sızı, hafif ağrı, şiddetli ağrı) ayırt etme imkanı verir. Organik duyu ise, açlık, susuzluk, boğulma gibi belirtileri insana edindirir. Yukarıda sıralanan belirtiler, temel olarak ses dışındaki bütün belirti türlerini kapsar. Bu yüzden ses öykünmesi leksemelerinin

güdülenme (motivasyon) alanından oldukça geniş olan ses simgelemesi leksemelerin güdülenme sahasını, «ses olmayan» şeklinde nitelemek gerekir (A.y.).

Akraba olmayan bir dizi dilin ses simgelemesi malzemesinin tahlili esasında, *ses simgelemesi leksemelerin belirtileri* ve bunların *belirleme (identifikasyon) ölçütleri* şunlardır:

Anlamsal ölçütler: 1) duygusallık ve ifadelilik, 2) anlam renkliliği, canlılığı, 3) anlam somutluğu, belirliliği, 4) psikolojik-fizyolojik insan evreninin en basit öğelerini karşılama;

Dilbilgisi ölçütleri: 5) şekilbilimsel aşırı sapmalar;

Leksem üretimi ölçütleri: 6) ikileme (belirli modellere göre leksem üretimi: bkz. Voronin S. V. *Osnovi fonosemantiki*. S. 201);

Yapısal-sesbilgisel (fonetik) ölçütler: 7) sesbilgisel aşırı sapmalar, 8) şeklin göreceli tekbiçimliliği, 9) sesbilgisel aşırı varyantlılık (yönteme, boğumlama yerine, ötümlülük—ötümsüzlüğe göre, sızıcı ötümlülük / titreşimlilik, göçüşme (metatez), ünlü almaşması, ünsüz almaşması);

İşlevsel ölçütler: 10) üslup sınırlılığı;

Dillerarası ölçütler: 11) çeşitli dillerde ses simgelemesi leksemelerin tipolojik benzerliği (eşbiçimliliği, izomorfizmi) (Voronin S. V. *Osnovi fonosemantiki*. S. 89).

SIFAT. *Nitelik* (vasıf, keyfiyet) karşılayan, yani *niteliklik* sınıflandırıcı gramer anlamına sahip olması sayesinde müstakil bir sınıfta toplanan leksemdir. Söylevdeki belirtme öbeklerinde *belirtilen* görevinde kullanılan hem isim, hem de fiillerle *belirten* görevinde biçimce hiçbir değişikliğe uğramadan işleyişi, Türk sıfatlarının belirgin bir özelliğidir: *İyi öğrenci iyi öğrenir, Hızlı tren hızlı gider* vb. Türkçede sıfatın, ismin yanında fiili de niteleme yetisinin sebebi, niteliğin, Türk dünya görüşü bakımından bir nesneye (varlığa) ya da sürece (eyleme, harekete) ait olmasının önemsiz sayılmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Türk sıfatlarının işleyişinde diğer dillerde de gözlemlenen bir bildirişim yöntemi görülür: herhangi bir nesne (varlık), bir özelliği vasıtasıyla temsil edildiğinde, bu özelliği karşılayan sıfat, söylevde nitelik değil, nesne karşılar: *Körün istediği bir göz, Allah verdi iki göz* vb. Böylesi kullanımlarda sıfat, ismin morfolojik kategorilerinde (çoğul, hal, iyelik şekli vb.) işler ve yüzeysel, dış şekilbilim özellikleri açısından isimden ayır edilemez, ama bu onun isim olduğu anlamına gelmez, aksine söylevde niteliğin taşıyıcısı olan nesneyi bildirme yetisine sahip olduğunu gösterir. Bu durum, birçok araştırmacının Türk ismi ile sıfatı arasında fark gözetme hususuna karamsarlıkla yaklaşmasına yol açmıştır. Yukarıda açıklananlar doğrultusunda bu karamsarlığın gereksiz olduğu görülmektedir. Sıfatla isim arasındaki ayrım, özellikle kendini belirgin şekilde belirtme öbeklerinde

gösterir: belirten görevinde kullanılacak olan *isim*, isim tamlamasını (örn. *ders kitabı*); *sıfat* ise, nitelik karşıladığında *sıfat tamlamasını* (örn. *kör adam, zengin ev*), nesne dile getirdiğinde *isim tamlamasını* (örn. *zengin evi*) gerektirir. Fakat *zengin evi* örneğinde *zengin* leksemi, yine de leksem türü açısından sıfattır.

Türkçede sadece sığa özgü olan çekimleme ulamı, *sıfat karşılaştırma ulamı* (↑); hem *sıfat*, hem de *zarfa* özgü olan çekimleme ulamı, *sıfat ve zarf öznel değerlendirme ulamı* (↑), sıfatın yanı sıra diğer adlıklara da özgü olan çekimleme ulamları ise, *adlık ikincil temsil etme* (↑) ile *adlık yüklemlik* (↑) ulamlarıdır.

SIFAT KARŞILAŞTIRMA DERECEŞİ ULAMI. Çağdaş Türkiye Türkçesinde (şekilbilim aracı niteliğinde) mevcut değildir. Nitelik dereceleri, TT'nde leksik yöntemle dile getirilir. *daha iyi, en iyi* tipli öbekler, *Ahmet Yusuf'tan zengindir* türü anlatımlar, dilin, niteliklerin karşılaştırma derecelerini şekilbilimsel değil, leksik yöntemlerle ilettiğini kanıtlamaktadır. Bu yöntemler, *daha* ve *en* araçlarında hiçbir anlamsızlaşma belirtisi olmadığı, karşılaştırma ve üstünlük anlamlarını, adı geçen araçların katıldıkları öbeklerin değil, araçların kendilerinin taşımaları dolayısıyla, çözümlenmeli (analitik) şekiller olarak da, telakki edilemez. Oysa Eski Anadolu Türkçesindeki *+(İ)rEk* şekli, sıfat (örn. *datlu+rak*) ve zarfların (örn. *ilerü+rek*) tek üyeli karşılaştırma kategorisi olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla EAT'nde nitelik ve belirteçlerin karşılaştırma derecesini dile getiren tek bir şekilden oluşan bu ulam, dünya unsurlarının niteliklerini yansıtan anlama sahip kategoriler türüne aittir.

SIFAT VE ZARF ÖZNEL DEĞERLENDİRME ULAMI. Niteliklerin artmış ya da azalmış ölçülerini, aşamalarını, zaman ve mekan belirteçlerinin nicelik özelliklerini dile getiren şekiller topluluğudur. Örneğin, *yeşil* sıfatının şekilleri olan *yeşilsî, yeşilimsî, yeşilimtirak* kelimeşekilleri, gövde olan *yeşil* leksemının kendisiyle özdeşliğini bozmayarak sadece niteliğin azalmış ölçüsüne işaret eder. Yine sıfatların küçültme şekilleri olan *küçücük, ufacak* vb. kelimeşekilleri de, niteliklerin azalmış ölçüsünü gösterir. Aynı mantığa uygun olarak, tam ikileme yoluyla *kara kara* (gözler), *akşam akşam* ya da kısmi ikileme yoluyla oluşturulan (pekiştirmeli oluşumlar olan) *apaçık, bomboş, bumburuşuk, güpegündüz, kaskatı, tertemiz, yusuvarlak* vb. kelimeşekilleri ise, nitelik veya belirteçlerin artan mertebelerini karşıladığından, yeni leksemeler sayılmamalıdır.

SIFAT-FİİL ULAMI bkz. eylemi adlıklarlaştırma ulamı.

SIFATSI-İSİMSİ ŞEKİLLER (SİŞ) ULAMI bkz. eylemi adlıklarlaştırma ulamı.

SIFIR BİÇİMBİRİM (anlamlı yokluk, görevsel sıfır). Hint-Avrupa dillerinin mahiyetinden farklı olarak Türkçede şekil üretimi eki (şekil üretici ek) (bkz. kelime çekimi) almayan kelime gövdesi, görevsel sıfıra, yani «anlamlı yokluk»a sahip değildir ve şekil üretimi alanında —yalnız isim iyelik ulamı ile fiil emir kipi tartışmalı sayılabilir— maddi ekin yokluğu bütün durumlarda salttır, yani ek yoksa büsbütün yoktur, yokluğu anlamlı değildir. Başka bir deyişle, ek yoksa, hiçbir gramer kelimesekli de yoktur. Türkçe bir kelimedede herhangi bir maddi ekin bulunmaması, görevsel sıfır demek değildir. Bu yaklaşım bakımından, yalın isim gövdesi (örn. *at, elma, misafir* vb.) miktar, hal, iyelik anlamına, başka bir deyişle, hiçbir yardımcı anlama sahip olmadığından, «isim tekil şekli», «yalın hal şekli» yoktur. Aynı mantığa uygun olarak «etken çatı», «olumlu statü şekli» gibi bazı fiil şekilleri de tartışmalıdır.

SINIFLANDIRICI ANLAM bkz. anlam türleri.

SINIFLANDIRICI GRAMER ANLAMI bkz. anlam türleri.

SIRA SAYI ŞEKLİ bkz. sayı adı.

SIRALAMA ÖBEK YAPISI bkz. sözdiziminin birimleri.

SIRALAYICI YAPI bkz. sözdiziminin birimleri.

SİNGARMONİZM bkz. ses uyumu.

SİRKONSTANS bkz. belirteç.

SİSTEM bkz. dizge.

SİTÜASYON bkz. sahne.

SON TAKI bkz. ilgeç.

SÖYLEV (söz). Bildirişim amacıyla kullanılan, yani herhangi bir bilginin temsilcisi olarak işleyen bir gösterge veya göstergeler zinciridir. Söylevin temel bildirişim birimi, *anlatım* (↑); anlatım türlerinden biri, *tümce* (↑); tümcenin kurucu ögesi ise, *yüklem*dir (↑) (bkz. 4. şema).

SÖYLEV ETKİNLİĞİ bkz. bildirişim etkinliği.

SÖZ bkz. söylev.

SÖZCE bkz. anlatım.

SÖZCÜK bkz. kelime.

SÖZCÜKBİRİM bkz. leksem.

SÖZCÜKBİRİM DAĞARCIGI bkz. leksembilim.

SÖZCÜKBİRİM TÜRLERİ bkz. leksem türleri.

SÖZDİZİMİ (cümle bilgisi, dizim, sentaks). Araştırmacılarca sözdizimi türlü türlü tanımlanır. Mesela, sözdizimi, dilin söylev kurmadan sorumlu altdizgesi; söylev birimi olan anlatımları kurmadan sorumlu dil altdizgesi veya kelimelerden anlatımlar kurmaktan sorumlu dil altdizgesi ya da daha ayrıntılı biçimde, dilin, anlatımlar kurmadan sorumlu olan, anlatımları kurma kurallarını ve anlatımların (örn. kelime öbeklerinin ve herhanginin) kalıpları, modelleri olan soyut imgeleri içeren altdizgesidir.

Diğer bir deyişle, sözdizimi, anlatım kurmak amacıyla leksemeleri kullanma kurallarını içeren dil altdizgesidir.

Bu çalışmada geliştirilen tanım ise şudur: *sözdizimi*, anlatımlar kurmadan sorumlu olan ve bireyin zihninde söylevdeki (1) kelime ve kelime gibi işleyen statik takımların dil (içi) karşılığı olan ve bu altdizgenin dağarcık birimi saydığımız *sentagmaları* (*dizimleri*), (2) kelimelerin öbeklerde çizgisel bir biçimde sıralanması kurallarını, (3) öbeklerin soyut modellerini, kalıplarını ve (4) sentagmaların öbek içindeki görevlerinin, yani *öbek yapıları öğelerinin* (sözdizimsel süje—sözdizimsel predika, özne—yüklem, belirten—belirtilen, tümleç / tümleyen—tümleç tamlananı / tümlenen, belirteç / belirteç tümleci / belirteçleyen—belirteç tamlananı / belirteçlenen) soyut imgelerini içeren dil altdizgesidir.

SÖZDİZİMİNİN BİRİMLERİ. Sözdiziminin (1) **dağarcık (envanter) birimleri**, İ. A. Baudouin de Courteney'nin *sentagma* (*dizim*) adlandırdığı bağımsız leksem ve sözdizimsel açıdan bölünemeyen leksik birimler, yani kalıplaşmış deyimler, statik var oluş durumu edinmiş takımlar; (2) **yapı birimleri**, *öbek yapıları* (*öbek modelleri*, *öbeklerin soyut kalıpları/modelleri*), kısaca *yapılardır* (bkz. 3. şema).

Öbek yapılarının ana türleri (kısaca, **yapı türleri**), şunlardır: 1) sıralama öbek yapısı, 2) yargısal öbek yapısı, 3) tamlama öbek yapısı: a) belirtme öbek yapısı, b) tümleme öbek yapısı, c) belirteç öbek yapısı.

Sıralama öbek yapısı (sıralayıcı yapı, kopulatif yapı), her bir ögesi sözdizimi açısından eşit hakka sahip, yan yana getirilmiş birimlerden oluşan yapıdır. Örneğin, *ben, sen, o; Leyla ve Mecnun; iyi kalpli, güzel, hem de akıllı* vb. Sıralama yapısının öğeleri söylevde bağımsız anlatım niteliğinde kullanılabilir, aynı zamanda yargısal ve tamlama öbeği yapılarının eşgörevli öğeleri olabilir.

Yargısal öbek yapısı (predikatif yapı), süje ve predika olmak üzere iki bileşenden oluşan düşünce biçimi olan yargıyı, morfolojik değil, leksik yolla ileten yapılardır. Örneğin, *Hava güzel, Kapısı açık* vb. Mantıkbilime ait *süje* ve *predika* terimlerinin, aşağıda değinilecek öbek yapıları öğeleri (geleneksel terimle, «cümle öğeleri, tümce öğeleri») terimleriyle karıştırılmaması için, *yargısal öbek yapıları* öğelerine *sözdizimsel süje* ve *sözdizimsel predika* demek, daha elverişli olur. Yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi, bir anlatımın yargısal yapılı olması, onu tümce kılmaya yetmez. Bu savın doğruluğu, özellikle *kapısı açık oda* gibi öbeklerde görülür. Yargısal öbeklerde bitimli şekil olmadığı için, bu öbekler, (yan) tümce sayılamaz. Dolayısıyla yargısal öbek ile tümce kavramları birbiriyile karıştırılmamalıdır.

Tamlama öbek yapısı (tamlayıcı yapı, atributif yapı), bir nesne, nitelik veya eylemin, herhangi bir nesne veya nitelikte bağıntısını dile getiren ya da herhangi bir olayın, kendisine eşlik eden diğer bir olayla bağıntısını ifade

eden yapıdır. Tamlama öbek yapısı üç türe ayrılır: 1) **Belirtme öbek yapısı**, bir nesne ya da eylemin, kendisine yakıştırılan niteliklerle bağlantısını karşılayan tamlama yapısı türüdür. Örneğin, *İyi insan*. Belirtme yapısının öğeleri, *belirtilen* (örnekte *insan*) ve *belirtendir* (*iyi*). 2) **Tümleme öbek yapısı**, *tümlenen* ve *tümleyen* olmak üzere iki bileşenden oluşan ve herhangi bir eylem, nitelik ya da nesnenin, herhangi bir nesneyle bağlantısını dile getiren tamlama yapısı türüdür. Örneğin, *Toplantıya başladı*: *tümlenen, başladı*; *tümleyen ise, toplantıya* ögesidir. 3) **Belirteç öbek yapısı**, çoğunlukla eylem olan herhangi bir olayın, kendisine eşlik eden diğer herhangi bir olayla bağlantısını dile getiren tamlama yapısı türüdür. Örneğin, *Şehre dün geldim*. Belirteç yapısının bileşenleri ise, *belirteç tamlananı* (*geldim*) ve *belirteçtir* (*şehre ve dün*).

Sözdiziminin işlevsel (görevsel) birimleri olan **öbek yapıları öğeleri**, kısaca **yapı öğeleri** (geleneksel terimle, «cümle öğeleri, tümce öğeleri») ise, şunlardır: 1) sözdizimsel süje (özne), 2) sözdizimsel predika ve yüklem, 3) belirten, 4) belirtilen, 5) tümleyen (tümleç, nesne), 6) tümlenen (tümleç tamlananı), 7) belirteç (belirteç tümleci, belirteçleyen), 8) belirteç tamlananı (belirteçlenen).

Sözdizimsel süje (özne), yargısal bir öbek yapısının ilettiği yargının süjesini temsil eden yapı ögesidir: *kapısı açık oda* öbeğinde *kapısı açık* parçası, yargısal öbek, bu öbeğin *kapısı* ögesi, sözdizimsel süjedir. **Sözdizimsel predika**, yargısal bir yapının ilettiği yargının predikasını karşılayan yapı ögesidir: *kapısı açık* öbeğinde *açık* ögesi, sözdizimsel predikadır. Söz konusu her iki yapı ögesi, hem yukarıda verilen örnekte olduğu gibi genişletilmemiş, hem de aşağıdaki örnekten anlaşılacağı üzere genişletilmiş olabilir: *İhtiyar babası Türk edebiyatını iyi bilen genç* örneğindeki belirten, hem süjesi (*ihtiyar babası*), hem de predikasını (*Türk edebiyatını iyi bilen*) genişletilmiş birer öge olan yargısal öbeğindir.

Belirtilen, belirtme bağlantısında bulunan iki yapı ögesinden bağımsız (egemen) olanı; belirtenin karşıladığı niteliğin taşıyıcısı olan nesne ya da eylemi ileten yapı ögesidir: *büyük ev*, *Çabuk geldi*, *İyi öğrenci iyi öğreniyor* vb. **Belirten**, belirtme bağlantısında bulunan iki yapı ögesinden bağımlı olanı; egemen yapı ögesi olan belirtilenin karşıladığı ögesinden bağımlı olanı; egemen yapı ögesi olan belirtilenin karşıladığı nesne veya eylemin niteliğini dile getiren yapı ögesidir: *büyük ev*, *Çabuk geldi*, *İyi öğrenci iyi öğreniyor* vb. Türkçede sıfatlar (↑), hem isim, hem de fiillerle biçimce hiç değişmeksizin belirten görevinde kullanıldığına göre, nitelik taşıyıcısı, hem nesne, hem de eylem olabilir, diğer bir deyişle, belirtilen görevinde, hem isim, hem de fiil işleyebilir.

Tümlenen (tümleç tamlananı), tümleme yapısını oluşturan iki yapı ögesinden bağımsız olanı; tümlenmesi gereken eylem, nitelik veya nesneyi

ileten yapı ögesidir: *toplantıya başla-*, *paraya tap-* (nesne—eylem bağlantısı); *tanıştığımıza memnun*, *evden yoksun* (nesne—nitelik bağlantısı); *istikbale inanç*, *gençliğe güven*, *bir şeye ihtiyaç* (nesne—nesne bağlantısı) vb. **Tümleyen** (tümleç, nesne), tümleme yapısını oluşturan iki yapı ögesinden bağımlı olanı; egemen yapı ögesi olan tümlenenin karşıladığı (en sık) eylem, (daha seyrek) nitelik ya da nesne ile bağlantıda bulunan ve bunu tümleyen varlığı, nesneyi temsil eden yapı ögesidir: *toplantıya başla-*, *paraya tap-*; *tanıştığımızı memnun*, *evden yoksun*; *istikbale inanç*, *gençliğe güven*, *bir şeye ihtiyaç* vb. **Tümleyen**, yani *tümleç*, ya *dolaysız* (*düz*) (örn. *Kitap okudum*, *Kitabı okudum*) ya da *dolaylıdır* (örn. *yardım muhtaç*). Bu bakımdan sadece dolaysız tümleç için kullanılan «nesne» terimi, özel bir kavram karşılamadığı, başka bir deyişle, kapsayıcı olmadığı için faydasız, elverişsizdir.

Belirteç tamlananı (belirteçlenen), belirteç yapısını oluşturan iki öğeden bağımsız olanı; belirtecin karşıladığı olayla bağlantıda bulunan olayı dile getiren yapı ögesidir: *Dün geldim*, *Oraya gidip ne yapacaksınız?*, *Fırlayıp çıktı* vb. **Belirteç** (belirteç tümleci, belirteçleyen), belirteç yapısını oluşturan iki öğeden bağımlı olanı; (çoğunlukla odak noktası eylem, hareket olmak üzere) herhangi bir olaya eşlik edebilen zaman, mekan, şart, amaç, sebep, ölçü gibi olaylardan birini dile getiren yapı ögesidir: *Dün geldim*, *Oraya gidip ne yapacaksınız?*, *Fırlayıp çıktı* vb.

Görüldüğü gibi, burada ele alınan yapı öğeleri arasında, söylev (↑) birimi ve anlatım (†) türü olan tümcenin (↑) kurucu ve baş ögesi olan *yüklem* (†) yoktur.

SÖZDİZİMSEL PREDİKA bkz. sözdiziminin birimleri.

SÖZDİZİMSEL SÜJE bkz. sözdiziminin birimleri.

STATÜ ULAMI. Basit, fakat sıradışı bir kuruluşa sahip, **olumsuzluk**, **yetersizlik** ve **yeterlilik şekli** olmak üzere üç şekilden oluşan fiil çekimleme kategorisidir. Bu şekillerin aralarındaki, hem biçimsel, hem de anlamsal bağlantı, her halde şöyle formüle edilebilir: a : ab : b. Aynı formülü statü şekillerinin eklerini sıraladığımızda da görürüz: *-Me-* (a): *-(y)EmE-* (ab): *-(y)Ebil-* (b).

Anlatımın olumlu içeriği, Türk dünya görüşü açısından, doğal, normal, çıkış durumuna uygun, bu yüzden ayrıca bildirilmesine ihtiyaç olmayan, hem de özel bir dil aracına gereksinim duymayan mana olarak düşünülür. Oysa olumlu muhteva dışındaki olumsuzluk, yetersizlik, yeterlilik bildiren anlatılanlar, belirli bir dil aracıyla iletilmeye muhtaçtırlar.

SÜJE (mantıksal özne). Üzerine bildirilen, hakkında söz söylenen, söz konusu edilen nesne (varlık) imgesi.

Ş

ŞAHİS ANLAMLARI bkz. anlam türleri.

ŞAHİS ŞEKLİ bkz. bitimli şekil.

ŞART KİPİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

ŞARTIN HİKÂYESİ bkz. fiil yüklemlik ulamı.

ŞEKİL bkz. gramer şekli.

ŞEKİL BİLGİSİ bkz. şekilbilim.

ŞEKİL ÇEKİMİ (DÜZENEGİ) bkz. kelime çekimi.

ŞEKİL ÇEKİMLEYİCİ ANLAM bkz. anlam türleri.

ŞEKİL ÜRETİCİ ANLAM bkz. anlam türleri.

ŞEKİL ÜRETİMİ (DÜZENEGİ) bkz. kelime çekimi.

ŞEKİLBİLİM (biçimbilim, şekil bilgisi, morfoloji). Biri, leksemleri gramer leksem türlerine sınıflandırmak, diğeri, leksem üretimi veya kelime çekimini amaçlayan «teknik kelime dönüşümü»nü yerine getirmekle yükümlü iki altdizgeden oluşan dil dizgesi kısmı, fragmandır.

Çağdaş bilimsel görüşler uyarınca şekilbilim dil altdizgesinin yapısında iki düzey ayırt edilmelidir:

(*Şekilbilimin*) *dağarcık (envanter) birimleri düzeyi*, söz konusu dilin biçimbirimlerinin (morfemlerinin) tümü. *Morfemler*, leksem üretimi ve kelime çekimi düzeneklerinin en küçük anlamlı birimleri olduğu ve bir araya gelip birleşerek yeni leksem ve gramer şekilleri meydana getirdiğinden, şekilbilimin dağarcık birimleri telakki edilmeli ve bunların tümü şekilbilim fragmanının *dağarcık birimleri düzeyi* olarak yorumlanmalıdır.

(*Şekilbilimin*) *yapı birimleri düzeyi*, hem bütün gramer şekilleri ile ulamlarını, hem de leksem üretimi ile şekil çekimi mekanizmalarını içeren düzeydir. Bu yaklaşım gereğince, her bir gramer ulamı, bir mikrosistem, her bir gramer şekli ise, asgari bir düzenek sayılmalı.

Şekilbilim, *leksem sınıflandırıcı altdizge* ile (*teknik*) *leksem üretici ve kelime çekimleyici altdizge* olmak üzere kendi içinde iki büyük altdizgeye ayrılır. **Leksem sınıflandırıcı altdizge**, leksemli leksembölümsel sınıflandırıcı gramer anlamları ve üstlendikleri işlevler esasında leksem türlerine sınıflandırmakla yükümlü şekilbilim altdizgesidir. **Leksem üretici ve kelime çekimleyici altdizge**, biri, herhangi bir dünya unsurunu işlemek amacıyla leksemlerden şekilbilimsel araçlarla yapılan işlem sonucunda bağımsız veya yardımcı leksemler üretmeyi sağlayan, diğeri, herhangi bir dünya unsurunu temsil eden söylevdeki kelimenin anlamına onun kendisiyle özdeşliğini bozmadan, söz konusu dünya unsurunun bağıntı veya ikincil nitelikleri hakkında bilgi veren yardımcı anlamlar katmak ya da bu dünya unsurlarını ikincil temsil etme (↑) yoluyla nesne, nitelik veya belirteç imgesinde göstermek amacıyla teknik kelime dönüşümünü gerçekleştirme yöntem ve araçlarını içeren morfoloji altdizgesidir. Bu şekilbilim altdizgesi

de, (a) **leksem üretimi** (↑) ve (b) **kelime çekimini** (↑) gerçekleştiren (a-b) teknik kelime dönüşümü (↑) araç ve yöntemlerini içeren iki altdizgeden meydana gelir: *leksem üretimi altdizgesi* (söz konusu, *şekilbilimsel leksem üretici altdizgedir*) ve *kelime çekimi altdizgesi*. **Leksem üretimi altdizgesi** (şekilbilimsel leksem üretici altdizge), morfolojik araçlar, yani biçimbirimler vasıtasıyla dünya unsurlarının birer yansıması olan anlamlara sahip leksemli üretmekle yükümlü morfoloji dil altsistemimin bir altdizgesidir. **Kelime çekimi altdizgesi**, dünya unsurlarının birer imgesi olan ve söylevdeki kelimelerce temsil edilen leksik anlamlara bu leksik anlamların kendisiyle özdeşliğini bozmayan, ancak sözü edilen unsurların bağıntı veya ikincil nitelikleri üzerine bilgi veren yardımcı anlamlar birleştirmekten ya da bu dünya unsurlarını ikincil temsil etme yoluyla nesne, nitelik veya belirteç imgesinde göstermekten sorumlu morfoloji altdizgesinin bir kısmıdır.

ŞEKİLBİLİMSSEL LEKSEM ÜRETİCİ ALTDİZGE bkz. şekilbilim.

ŞEKİLBİLİMSSEL LEKSEM ÜRETİMİ bkz. teknik leksem üretimi.

ŞEKİLBİLİMSSEL ULAM bkz. gramer ulamı.

ŞİMDİKİ ZAMAN ULAMI I bkz. fiil yüklemlik ulamı.

ŞİMDİKİ ZAMAN ULAMI II bkz. fiil yüklemlik ulamı.

T

TABAN bkz. gövde.

TAKI bkz. ek.

TAKSİS. R. Jakobson'un, «*Taksis xarakterizuyet soobşçayemy faktı po otnoşeniyu k drugomu soobşçayemomu faktı i bezotnositel'no k faktı soobşçeniya*» (Jakobson R. O. Şifteri, glagol'niye kategorii i russkiy glagol // Printsipi tipologičeskogo analiza yazıkov različnogo stroya. Moskva, 1972. S. 101) "Taksis, bildirilen olguyu, diğeri bildirilen olguya bağıntısına göre ve [anlatımın ilettiği] bildirinin olgusuna kayıtsız kalarak karakterize eder" ifadesinden anlaşılacağı üzere, TT'nde *taksisin* göze çarpan örnekleri, fiil adlıklarından ortaç, sıfatı-ısimisi şekiller ve ulaçların görece zaman semleridir.

TAMLAMA ÖBEK YAPISI bkz. sözdiziminin birimleri.

TAMLAYICI YAPI bkz. sözdiziminin birimleri.

TASARIM bkz. imge.

TASVİR FİİLLERİ bkz. görünüşlük ulamı.

TEKNİK KELİME DÖNÜŞÜMÜ. Herhangi bir dünya unsurunu işlemek (örn. *dil+siz, göz+le-*) (leksem üretimi alanı) veya herhangi bir dünya unsurunun, ya bağıntılarını (*ev+imiz+de, öt-üş-*), ya ikincil niteliklerini (*kız+cağız, gel-iver-*) karşılamak ya da söz konusu dünya unsurunu ikincil temsil etme (↑) yoluyla nesne, nitelik veya belirteç

imgesinde (*kışın+ki, oku+yup, yaz+acak*) göstermek (kelime çekimi sahası) amacıyla bildirilen bireylerce kelime üzerinde yerine getirilen düzenli nitelik taşıyan ve dil evrimi süresince mükemmelleştirilmiş, sabit karakter edinmiş, sınırlı (yani haberleşenlerce kelimenin tanınırlığını bozmayacak şekilde gerçekleştirilen) kelime biçimini değiştirme, dönüştürme kurallarının toplamını teşkil eden işlemlerin tümüdür. Türk dillerine özgü **teknik kelime dönüşümü yöntemleri**, şunlardır: bitişken ilerleyici ekleme, çözümlemeli (analitik) takılar kullanma, çeşitli kelime ve kelimeşekli ikilemeleri ve çiftlemeleri (çiftli kullanımları), analitik şekiller kurma (bileşik fiil yapıları, tasvirî fiil yapıları), vurgu değişimi.

TEKNİK LKSEM ÜRETİMİ. Herhangi bir dünya unsurunu imlemek (örn. *dil+siz, göz+le-*) (leksem üretimi alanı) amacıyla bildirilen bireylerce kelime üzerinde yerine getirilen düzenli nitelik taşıyan ve dil evrimi süresince yetkinleştirilmiş, sabit karakter edinmiş, sınırlı (yani bildirilenlerce kelimenin tanınırlığını bozmayacak şekilde gerçekleştirilen) kelime biçimini değiştirme, dönüştürme kurallarının toplamını teşkil eden işlemlerin tümüdür. Türk dillerine özgü **teknik leksem üretimi yöntemleri**, çoğunlukla bitişken ilerleyici ekleme, bileşik fiil yapıları ve vurgu değişimidir.

Teknik leksem üretimi, **şekilbilimsel leksem üretiminin** sadece bir türüdür. Bu kavram, örneğin, leksem sınıfını değiştirmekle (*okuyucu*: sıfat > isim, *yazar*: fiil kelimeşekli > isim vb.) gerçekleşen leksem üretimini kapsamaz. Teknik leksem üretimi, belirli biçimbirimler aracılığıyla doğrudan doğruya gövdelerden yeni leksemler üretme araç ve işlemlerini içerir. Bu yüzden şekilbilimsel leksem üretimi kavramından daha dardır. Şekilbilimsel leksem üretimi yöntemlerinden başka, leksik leksem üretimi (†) yöntemi de vardır.

TEMEL LEKSİK ANLAM bkz. anlam türleri.

TEMEL TÜMCE bkz. tümce.

TÜMCE. Ya bir bitimli kelimeşeklinde (örn. *Çocuktum, Geldi* vb.) ibaret olan ya da bitimli kelimeşekli esasında kurulan bir anlatım (örn. *Hava güzeldi, Yarın bana gelmenizi istiyorum* vb.) ya da anlatım parçası ([*İstiyorum ki,*] *yarın bana gelirsiniz* vb.) olan *söylev birimidir*. Görüldüğü gibi, bu tanım, hem bağımsız anlatım olan *tümce*, hem de bağımlı öbek olan *yan tümce* kavramlarını çelişkisiz bir şekilde kapsar. Dolayısıyla **bağımsız tümce**, *söylevdeki bir anlatım türü*, **yan tümce** ise, bir bitimli kelimeşekli olan ya da bitimli kelimeşekli temelinde oluşturulan *anlatım kısmıdır*. Tümcenin kurucu, diğer bir deyişle, baş ögesi ise, şekilbilimsel bakımdan bitimli kelimeşekli (bkz. bitimli şekil) olan *yüklem*dir.

Hava güzeldi anlatımı, yüklemi, *güzeldi*, öznesi, *hava* olan **yalın tümcedir**. *İstiyorum ki, yarın bana gelirsiniz* anlatımı, temel tümcesi,

istiyorum ki; tümleş görevindeki *yan tümcesi*, *yarın bana gelirsiniz* olmak üzere iki parçadan oluşan **bağımlı birleşik tümcedir**. Hem temel, hem de *yan tümce*, birer bitimli kelimeşekline (*istiyorum* ve *gelirsiniz*) sahiptir. Aynı manayı dile getiren *Yarın bana gelmenizi istiyorum* anlatımı ise, yalnız bir bitimli kelimeşekli (*istiyorum*) esasında kurulan **genişletilmiş yalın tümcedir**. Bağımlı ögesi olan *yarın bana gelmenizi* kısmı ise, genişletilmiş dolaysız tümleçtir. Kısacası, **temel tümce**, bağımlı birleşik tümcenin tamlanan ögesi olan tümce; **yan tümce**, bağımlı birleşik tümcenin tamlayan ögesi olan tümcedir.

Görüşümüzü şu iki örnekle de pekiştirebiliriz. *Avluya girdiniz mi ev sahibi karşınıza çıkar* anlatımı, bizce belirteç anlamlı bitimli kelimeşekli (yani *girdiniz mi*) temelinde kurulan *yan tümceye* sahip **bağımlı birleşik tümcedir**. Aynı anlatımı bitimsiz ulaç kullanarak, yani (*Siz*) *avluya girince ev sahibi karşınıza çıkar* biçiminde söylersek, (*Siz*) *avluya girince* parçası, *yan tümce* değil, yargısal öbek olan **genişletilmiş yalın tümce** elde etmiş oluruz. Aynı fikri, İngilizce malzeme üzerinde yaptığı çalışmasıyla Rus İngilizce uzmanı Barhudarov'da da buluyoruz. Bu bilgiye göre, *The weather being cold I put on my coat* "Hava soğuk olduğunda ben yağmurluğumu giydim" anlatımı, genişletilmiş yalın tümce; *When the weather was cold I put on my coat* (aynı tercüme) anlatımı ise, bağımlı birleşik tümcedir (bkz. anlatım, bitimli şekil, yüklem).

Sözdizimsel bakımdan birden fazla eşgörevli (eşit haklı) tümce içeren birleşik tümce, **sıralı birleşik tümcedir**: örn. *Babam sürüyor, annem ise, tohum serpiyor* vb.

TÜMCE ÖGELERİ bkz. sözdiziminin birimleri.

TÜMLEÇ bkz. sözdiziminin birimleri.

TÜMLEÇ TAMLANANI bkz. sözdiziminin birimleri.

TÜMLEME ÖBEK YAPISI bkz. sözdiziminin birimleri.

TÜMLENEN bkz. sözdiziminin birimleri.

TÜMLEYEN bkz. sözdiziminin birimleri.

U

ULAÇ ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

ULAM bkz. gramer ulamı.

ULAMSAL ANLAM bkz. anlam türleri.

Ü

ÜLEŞTİRME SAYI ŞEKLİ bkz. sayı adı.

ÜNLEM. Bireyin zihnindeki (ruhundaki) duygu izleriyle (acı, heyecan, korku, sevinç, şaşkınlık gibi) çağrışımsal olarak bağıntılı ve doğrudan doğruya insan duygularını dile getiren leksemdir. *a, ah, ay, e, hay, hey, of, uf,*

üf, vah, vay gibi bazılarının hiç anlamı yoktur. Mevcut geleneğe göre, bunlara *birincil ünlemler* denebilir. *Aferin, aman, aşk olsun, sakın, yaşa, yazık* gibi ünlemlerin anlamları sezilirse de, bu anlamlar arka planda, ikinci derecedir. Bu, *ikincil* adlandırılacak ünlemlerin de ana işlevi, duygu izleriyle bağınıta bulunma ve duygu dile getirmedir.

Dilbilim geleneği, evcil hayvan çağırma veya kovmak için kullanılan (kedi için: *pisi pisi, pist*; köpek için: *kuçu kuçu, hoş*; at için: *deh deh*; tavuk için: *bili bili, kıst* gibi) leksemeleri de, ünlem sınıfına dahil eder. Bu leksemelerin işlevi bambaşka olduğundan, ayrı bir sınıf olarak da telakkî edilebilir.

Burada Rus dilbiliminde yerleşmiş bir ünlem tanımını vermek faydalı olacaktır: «*Mejdometiya predstavlyayut soboyu obobşčestvenny fond yazıkovix sredstv dlya ekspessivno-dramatičeskogo vırajeniya emotsiy i volevix impul'sov.*» (Vinogradov V. V. Russkiy yazık (grammatičeskoye uçeniye o slove). Moskva, 1972. S. 584) “Ünlemler, his ve irade içtepilerini ekspresif-dramatik bir biçimde ifade etmeyi amaçlayan dil araçlarının toplumsallaştırılmış fonudur”.

ÜNLÜ FONEM. Dil içi birim olan *ünlü fonemler*, söylevdeki ünlü seslerin zihni karşılığıdır. Türkiye Türkçesinde ünlü fonemler, sahip oldukları ayırt edici özellikler (↑) uyarınca, üç grupta sınıflandırılır (bkz. 1. tablo): 1) dilin yatay konumuna göre: *ön sıra ünlüleri (ince ünlüler)*: e, i, ö, ü; *art sıra ünlüleri (kalın ünlüler)*: a, ı, o, u; 2) ağız boşluğunun (rezonatörün) açıklık derecesine göre: *geniş ünlüler*: a, e, o, ö; *dar ünlüler*: ı, i, u, ü; 3) dudanın boğumlanmaya katılıp katılmamasına göre: *dudak ünlüleri (yuvarlak ünlüler)*: o, ö, u, ü; *damak ünlüleri (düz ünlüler)*: a, e, ı, i olmak üzere üç grupta toplanır. Böylelikle TT’nde her bir ünlü fonemin «fonolojik içeriği» (N. S. Trubetskoy) üç ayırt edici özellikten ibarettir: örn. /a/: kalın, geniş ve düz; /ü/: ince, dar ve yuvarlak ayırt edici özellikleri gibi. Ancak görüldüğü gibi, bu çalışmada, Arapça-Farsça alıntılarda geçen ünlü fonemler göz ardı edilmiştir (izahat için bkz. ünsüz fonem).

ÜNLÜ SES (vokal). Boğumlanmasına hiçbir engelin iştirak etmediği ses.

ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMU (ünsüzlerin ünlülere benzeşmesi). Her bir Türkçe kelime ya da kelimeşekli bünyesindeki ünlü seslerin ayırt edici özelliklerinin (↑), yanlarındaki ünsüz seslerin boğumlanmasını etkileyerek ünsüz seslerin birleşimsel varyantlarını (kombinatorik allofonlarını) meydana getirmesiyle gerçekleşen benzeşme. Ünlülerin ünsüzleri etkilemesi, bilhassa /k/, /g/ ve /l/ fonemlerinin kalın ve ince ünlü fonemlerin yanında işleyişinde görülür. Bu durumda söz konusu her bir ünsüz fonemin açık seçik şekilde işitilen ikişer, yani ince [k] ve kalın [q] (örn. *köy, koy*), ince [g] ve kalın [ğ] (örn. *göl, gaga*), ince [l] ve kalın [l̥] (örn. *göl, kol, öl-, ol-*) allofonu vardır.

ÜNSÜZ FONEM. Dil içi birim olan *ünsüz fonemler*, söylevdeki ünsüz seslerin (fonların) zihni karşılığıdır.

Türkiye Türkçesinin fonolojik kuruluşunu anlamak için, Osmanlıcanın XIII-XIX. yüzyıllar ve XX. yüzyılın başlarında biri öztürkçe, diğeri Arapça-Farsça olmak üzere iki kısımdan ibaret olduğunu göz örfünde bulundurmak gerekir. Akademisyen J. Nemeth’in tabiriyle, Osmanlıca, «*ikili dil sistemi*»ne sahipti. Bu durumun kalıntıları, bugün de, Türkiye Türkçesinde görülür. Bu sebepten aşağıda verilen bilgi, dilin Türk unsurlarına aittir. Demek ki, Arapça-Farsça alıntılarda geçen ünsüz fonemler göz ardı edilmiştir. Ünsüz fonların dağılımı Türk malzemesiyle sınırlı olduğundan, bütünleyici dağılım ilişkisinde bulunan [k] ile [q], [g] ile [ğ], [l] ile [l̥] fonları, bu çalışmada sırasıyla birer ünsüz fonem, yani /k/, /g/ ve /l/ fonemleri olarak kabul edilmiştir. Buna karşılık /g/ ile /ğ/ birimlerinin eski bütünleyici dağılımı çeşitli sebeplerle bozulduğu için (örn. *gaga, Ege Denizi, egemen*), her birini ayrı birer fonem kabul ediyoruz.

TT’deki 20 ünsüz fonem, *gürültülü* (/p/, /b/, /t/, /d/, /ç/, /c/, /k/, /g/, /f/, /v/, /s/, /z/, /ş/, /ğ/, /h/) ve *tonlu (sonant)* (/y/, /m/, /n/, /l/, /r/) serilerde; *gürültülü* olanlar, engel tipine göre, *kapanmalı (patlayıcı)* (/p/, /b/, /t/, /d/, /ç/, /c/, /k/, /g/) ve *daralmalı (sızıcı)* (/f/, /v/, /s/, /z/, /ş/, /ğ/, /h/) serilerde, her bir seri de, ses tellerinin boğumlanmaya katılıp katılmamasına göre, *ötümsüz* (/p/, /t/, /ç/, /k/, /f/, /s/, /ş/, /h/) ve *ötümlü* (/b/, /d/, /c/, /g/, /v/, /z/, /ğ/) *altserilerde*; hem *gürültülü*, hem de *tonlular*, boğumlanma yerine göre ise, *dudak* (/p/, /b/, /f/, /v/, /m/), *öndil* (/t/, /d/, /s/, /z/, /n/, /l/, /r/), *ortadil* (/ç/, /c/, /ş/, /y/), *artdil* (/k/, /g/, /ğ/) ve *gırtlak* (/h/) *dizilerinde* toplanır. *Tonlular*, fonolojik değeri şüpheli ilave fonetik boğumlanma vasıflarına da sahiptir: *daralmalı* (/y/), *geniz rezonatörlü kapanmalı* (/m/, /n/), *iki yanlı* (/l/ ve *titreşimli* (/r/) (bkz. 2. tablo).

Böylelikle TT’nde her bir ünsüz fonem, şu fonolojik içeriğe sahiptir:

/p/: gürültülü, dudak, kapanmalı ve ötümsüz
 /b/: gürültülü, dudak, kapanmalı ve ötümlü
 /f/: gürültülü, dudak, daralmalı ve ötümsüz
 /v/: gürültülü, dudak, daralmalı ve ötümlü
 /t/: gürültülü, öndil, kapanmalı ve ötümsüz
 /d/: gürültülü, öndil, kapanmalı ve ötümlü
 /s/: gürültülü, öndil, daralmalı ve ötümsüz
 /z/: gürültülü, öndil, daralmalı ve ötümlü
 /ç/: gürültülü, ortadil, kapanmalı ve ötümsüz
 /c/: gürültülü, ortadil, kapanmalı ve ötümlü
 /ş/: gürültülü, ortadil, daralmalı ve ötümsüz
 /k/: gürültülü, artdil, kapanmalı ve ötümsüz
 /g/: gürültülü, artdil, kapanmalı ve ötümlü

/ğ/: gürültülü, artdil, daralmalı ve ötümlü
 /h/: gürültülü, gırtlak, daralmalı ve ötümsüz
 /m/: tonlu, dudak, geniz rezonatörlü kapanmalı
 /n/: tonlu, öndil, geniz rezonatörlü kapanmalı
 /l/: tonlu, öndil, iki yanlı
 /r/: tonlu, öndil, titreşimli
 /y/: tonlu, ortadil, daralmalı

ÜNSÜZ SES (konsonant). Boğumlanmasına bir engelin iştirak ettiği ve ses akışının bu engeli aştığı ses.

ÜNSÜZ UYUMU. [ç] veya [c], [k] veya [g], [t] veya [d] ünsüz sesleriyle başlayan leksem üretici ve kelime çekimleyici eklerin, çıkış gövdesine (tabana) ulanırken, (1) ünlü, (2) daima ötümlü olan tonlu (sonor) ünsüz (yani [l], [m], [n], [r], [y]) ve (3) ötümlü ünsüz seslerden sonra, ötümlü ünsüz sesle (örn. (1) *su+cu, oda+da*; (2) *yalan+çı, yol+cu, sar-ğı, al-di, ay+dan, kum+dan*; (3) *av+çı, süz-geç* vb.); ötümsüz ünsüz seslerden sonra ise, ötümsüz ünsüz sesle (örn. *balık+çı, unut-kın, gözlükçülük+te* vb.) başlaması temelinde dayanan benzeşme.

Bazı Türk dil ve lehçelerinde ünsüz benzeşmesi, yalnızca ötümlülük-ötümsüzlük süreçleriyle de sınırlı değildir. Diğer ayırıcı özellikler arasında da ünsüz benzeşmeleri görülür: örn. TT. *onnar* “onlar”, Yak. *attar* (< at + lar) “atlar”, *biärdär* (< biär + tär) “verse”, *illum* (< il + tum) “aldım”, *tärinnä* (< tärin + dä) “hazırlandı” vb.

ÜNSÜZLERİN ÜNLÜLERE BENZEŞMESİ bkz. ünlü-ünsüz uyumu.

V

VOKAL bkz. ünlü ses.

Y

YAKIN GELECEK ZAMAN ULAMI bkz. fiil yüklemlik ulamı.

YALIN HAL SORUNU bkz. isim hal ulamı.

YALIN TÜMCE bkz. tümce.

YAN TÜMCE bkz. tümce.

YANSILAMA bkz. sesle resmetme leksemeleri.

YANSIMA bkz. sesle resmetme leksemeleri.

YAPI (bünye, kuruluş). Dizge oluşturan öğelerin bağlanış yöntemi (karakteri, türü).

YAPI ÖGELERİ bkz. sözdiziminin birimleri.

YAPI TÜRLERİ bkz. sözdiziminin birimleri.

YARAÇ. Kendi başına anlatım niteliğinde işlemeyen, öbeklerde müstakil sözdizimi (özne, yüklem, belirten, belirtilen vb.) görevinde

kullanılma yetisinden yoksun, (ilgeçlerden farklı olarak) hiçbir bağımsız leksem sınıfıyla sabit bağıntıda bulunmayan, (kiplik leksemlerinden farklı olarak) sadece öbek ögesi parçası niteliğinde kullanılarak *anlatımın türlü yerlerine her çeşit ayrı ilave anlamlar veya anlam incelikleri katma işlevini gören leksemdir*. Başka bir deyişle, *yaraçlar*, bağımsız sözdizimi birimi niteliğinde kullanılmama ve anlatım bileşimine ilave anlamlar dahil etme esasında bir sınıfta toplanan leksemelerdir. Bu leksēm sınıfının en tipik temsilcileri: *ancak, bakayım // bakalım, be, bile, da / de, daha, dahi, en, ha, hattâ, hele, hep, işte, ki, mı / mi / mu / mü, tâ, yâ, yâhu* vb.

YARDIMCI ANLAM bkz. anlam türleri.

YARDIMCI GRAMER ANLAMI bkz. anlam türleri.

YARDIMCI LEKSEM bkz. leksem.

YARGI (hüküm). İki kısımlı, yani *süje* ve *predikayı* içeren düşünce biçimi; biri, hakkında konuşulan, söz konusu edilen bir şeyin imgesi olan *süje*, diğeri, süje üzerine düşünülen, bildirilen, ileri sürülen bir şey, iddia, bildiri olan *predika* olmak üzere iki bileşenden oluşan düşünce biçimidir.

YARGISAL ÖBEK YAPISI bkz. sözdiziminin birimleri.

YARGISAL ŞEKİL bkz. bitimli şekil.

YETERLİLİK ŞEKLİ bkz. statü ulamı.

YETERSİZLİK ŞEKLİ bkz. statü ulamı.

YÖNELME HALİ bkz. isim hal ulamı.

YÜKLEM. Bildirişim amacıyla kullanılan, ya müstakil bir anlatım (bir öğeli tümce) niteliğinde ya da anlatım türü olan bağımsız veya yan tümcenin ana, kurucu ögesi olarak işleyen bitimli kelimeşekli (bkz. sözdiziminin birimleri, tümce): *Öğrenciyim, Geldi, Hava çok sıcaktı, Turneye çıkacağız diye içi içine siğmiyordur* (SF, K/KA, 43-44) vb.

YÜKLEME HALİ bkz. isim hal ulamı.

Z

ZAMAN ULAMI bkz. adlık yüklemlik ulamı, fiil yüklemlik ulamı.

ZAMİR (adıl). Adlıkların sınıflandırıcı gramer anlamları ile bağıntısı olan, ancak nesne, nitelik, belirteç (sirkonstans) veya niceliği doğrudan doğruya değil, dolaylı yoldan, yani «gösterme» adı verilen yolla ileten leksemdir. Bu gibi leksemeleri bir sınıfta birleştiren, onların işte bu bağımsız leksik anlamlarla dolaylı bağıntıda bulunmaları, bunları gösterme yoluyla dile getirmeleridir. Zamirleri alt sınıflarda öncelikle nesnellik, niteliklik, belirteçlik veya niceliklik sınıflandırıcı gramer anlamlarından biriyle bağıntıda bulunmasının birleştirdiğini tahmin etmek mantığa uygundur. Diğer bir deyişle, zamirler, ilk önce nesnel (isimsi), nitelik (sıfatı), belirteç

(zarfı), nicelik (miktar, kemiyet) zamirleri olmak üzere dört alt sınıfa ayrılır. Bu dört alt sınıfın her birine geleneksel sınıflandırma uygulanabilir.

Zamirleri sınıflandırma denemesi:

Nesnel zamirler (isimsi zamirler): 1) **Kişi zamirleri** (*ben, sen, o, biz, siz, onlar*); 2) **İşaret zamirleri** (*bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar; burası, şurası, orası, buralar(ı), şuralar(ı), oralar(ı)*); 3) **Soru zamirleri** (*kim, ne, neci, nereli, nere(s)i*); 4) **Belirsizlik zamirleri** (*kimse, biri(si), bir şey (?) vb.*); 5) **İlgi zamiri** (*biribiri*); 6) **Pekiştirme zamirleri** (*kendi(si), kendi özü, özü*); 7) **Topluluk zamiri** (*hep+imiz (+iniz, +si)*).

Nitelik zamirleri (sıfatı zamirler): 1) **İşaret zamirleri** (*böyle, şöyle, öyle*); 2) **Soru zamirleri** (*hangi, nasıl, nice*); 3) **Belirsizlik zamirleri** (*bazı, kimi, bir, herhangi bir, bir türlü*); 4) **Pekiştirme zamirleri** (*kendi, kendi öz, öz*); 5) **Topluluk zamirleri** (*bütün, tüm*); 6) **Üleştirme zamiri** (*her*).

Belirteç zamirleri (zarfı zamirler): 1) **Belirsizlik zamirleri** (*arasıra, bazen*); 2) **Sebep-amaç zamirleri** (*neden, niçin, niye*); 3) **Zaman-yer zamirleri** (*beri, öte*).

Nicelik (miktar) zamirleri: 1) **İşaret zamirleri** (*bunca, şunca, onca, bu / şu / o kadar (?)*); 2) **Soru zamirleri** (*kaç, ne kadar (?)*); 3) **Belirsizlik zamirleri** (*birkaç, birtakım*).

(V. Olumsuzluk ya da soru pekiştirici zamiri // yaracı: *hiç*)

(VI. Genelleştirme zamiri // yaracı // zarfı: *hep*)

Türkçede yalnız zamire has çekimleme ulamı yoktur. Zamirlerle birlikte diğer adlıklara da özgü olan çekimleme ulamları ise, *adlık ikincil temsil etme* (†) ile *adlık yüklemlik* (†) ulamıdır.

ZARF. Çoğunlukla *belirteç* (*sirkonstans*), yani zaman, yer, durum, koşul, sebep, amaç karşılayan leksemdir. Zarflar, anlamlarının, varlıkbilim (ontoloji) açısından farklı olmakla birlikte, birbirine yakın, bildirişim işlevlerinin benzer, sözdizimi işlevlerinin ise, ortak olması sebebiyle birtürden, akraba olarak yorumlanan iki alt türe ayrılan leksem sınıfıdır: 1) belirteç zarfları, 2) niteleme zarfları.

Belirteç zarfları, *belirteçlik* sınıflandırıcı anlamınca bir dizide toplanan ve türlü türlü zaman, yer, durum, koşul, sebep, amaç bağıntılarını iletme işlevini gören leksemlerdir: *önce, sonra, şimdi, yarın, yazın, kışın, geri, ileri, yukarı, aşağı* vb.

Niteleme zarfları, eylem, nitelik, belirteç (veya seyrek olarak anlatılan niteliğinde nesne) niteliği karşılayan leksemlerdir: *ansızın, birdenbire, birlikte, gayet, oldukça, çok, pek, hayli* vb.

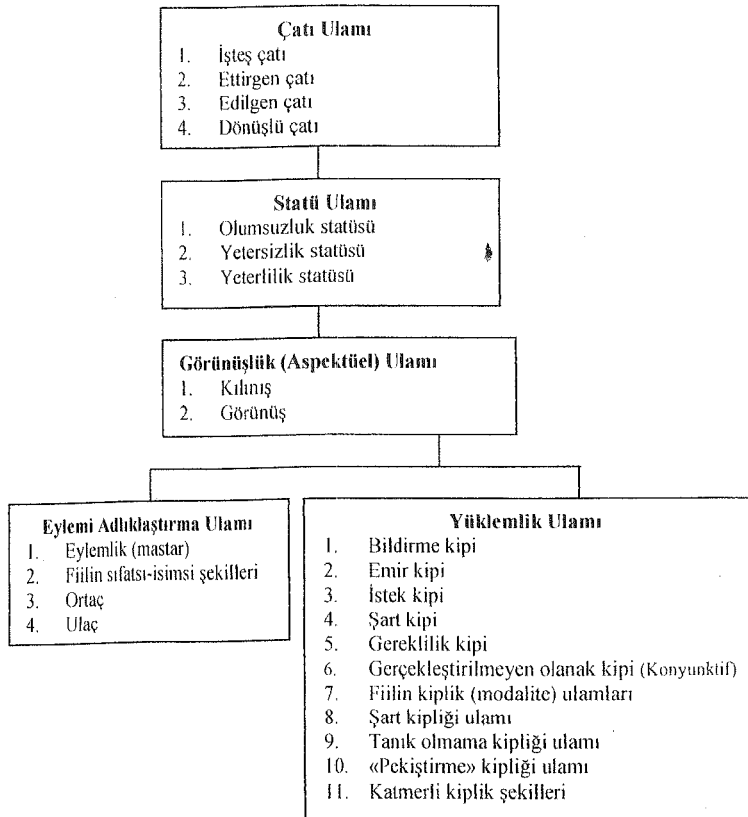
Türkçede yalnız zarfa has çekimleme ulamı yoktur. Buna karşılık, hem sıfata, hem de zarfa özgü olan çekimleme ulamı, *sıfat ve zarf öznel değerlendirme ulamı* (†); zarfla birlikte diğer adlıklara da özgü olan

çekimleme ulamları ise, *adlık ikincil temsil etme* (†) ile *adlık yüklemlik* (†) ulamlarıdır.

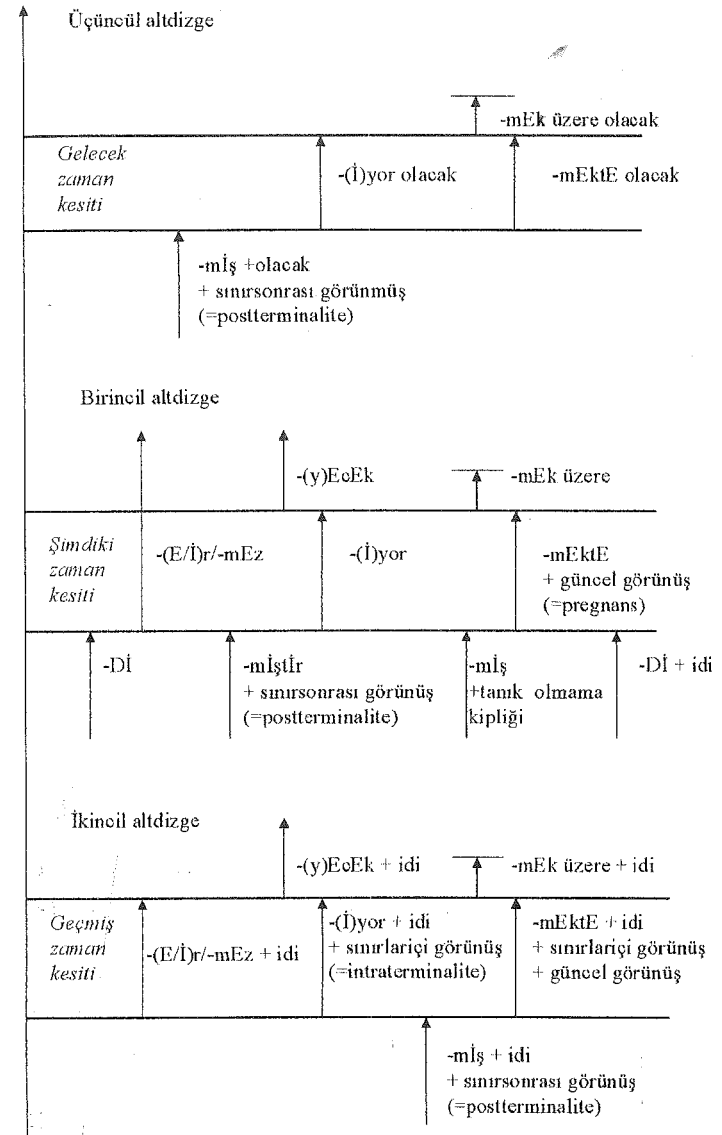
ZARF-FİİL ULAMI bkz. eylemi adlıklaştırma ulamı.

СХЕМЫ И ТАБЛИЦЫ

1. şema. Fiil Çekimleme Ulamları

2. şema. Türkiye Türkçesi Bildirme Kipi Genel Zaman Ulamı

3. şema. Dil Altdizgesi olarak Sözdizimi

1. Sözdiziminin dağarcık (envanter) birimi: Sentagma (dizim)
2. Sözdiziminin esas yapı birimi: Söylevdeki öbeklerin soyut yapıları, yani öbek yapıları
  - 2.1. Öbek yapılarının (kısaca, yapıların) ana türleri:
    - 2.1.1. Sıralama yapısı (kopulatif yapı)
    - 2.1.2. Yargısal yapı (predikatif yapı)
    - 2.1.3. Tamlama yapısı (atributif yapı)
      - 2.1.3.1. Belirtme yapısı
      - 2.1.3.2. Tümleme yapısı
      - 2.1.3.3. Belirteç yapısı
  - 2.2. Öbek yapıları öğeleri, kısaca, yapı öğeleri (geleneksel terimle, «tümce öğeleri»):
    - 2.2.1. Sözdizimsel süje (özne) — Sözdizimsel predika ve yüklem
    - 2.2.2. Belirten — Belirtilen
    - 2.2.3. Tümleyen (tümleç, nesne) — Tümlenen (tümleç tamlananı)
    - 2.2.4. Belirteç (belirteç tümleci, belirteçleyen) — Belirteç tamlananı (belirteçlenen)

4. şema. Söylev ve Birimleri

1. Gösterge (işaret, herhangi bir bilgi temsilcisi)
2. Söylev (bir bilginin temsilcisi olarak işleyen bir gösterge veya göstergeler zinciri)
3. Anlatım (bir bütünlük sayılabilecek bilgi ifade eden söylev birimi)
4. Tümce (anlatım türü, yani ya bir bitimli kelimeşeklden ibaret olan ya da bitimli kelimeşekli esasında kurulan bir anlatım)

I. Tablo. Türkiye Türkçesi Ünlü Fonemleri

Ağız Boşluğunun Açıklık Derecesine Göre	Dudağın Katılmasına ve Dilin Yatay Durumuna Göre		Yuvarlak (Dudak)	
	Düz (Damak)		Kalın	İnce
Geniş	a	e	o	ö
Dar	ı	i	u	ü

2. Tablo. Türkiye Türkçesi Ünsüz Fonemleri

Engel tipine göre	Çürütülmüş ünsüz fonemler				Tonlu ünsüz fonemler				Bugünkü yazma göre	
	Kapamalı (Patlayıcı)	Daralmalı (Sızıcı)	Daralmalı	Geniz rezanatorlu kapamalı	İki yanal	Titreşimli				
Ses tellerinin boğumlamaya katılıp katılmamasına göre	Çürütülmüş	Çürütülmüş	Çürütülmüş							
	P	b	f	v	m					dudak
	t	d	s	z	n	l	r			öndil
	ç	c	ş							ortadil
										ardil
										gırtlak

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ТЕРМИНОВ

(ТУРЕЦКО – РУССКИЙ)

+ki şekli	форма +ki, именная категория вторичной репрезентации
ad	имя существительное
ad-fiil ulamı	глагольная категория масдаров, или категория имен действия
adıl	местоимение
adlık	имя, именная знаменательная часть речи (т.е. существительное, прилагательное, наречие, числительное или предикатив)
adlık bildirme kipliği ulamı	категория изъявительной модальности в составе именной категории сказуемости
adlık çekimleme şekli	именная грамматическая, или словоизменительная форма
adlık çekimleme ulamı	именная грамматическая, или словоизменительная категория
adlık gramer şekli	именная грамматическая, или словоизменительная форма
adlık gramer ulamı	именная грамматическая, или словоизменительная категория
adlık ikincil temsil etme ulamı	именная категория вторичной репрезентации, форма +ki
adlık şart kipliği ulamı	категория условной модальности в составе именной категории сказуемости
adlık tanık olmama (rivayet) kipliği ulamı	категория субъективной модальности, или незасвидетельствованности, незвиденциальности в составе именной категории сказуемости
adlık yüklemlik ulamı	именная категория сказуемости
adlıklaştırma	номинализация

agen	производитель действия, агенс
ağız boşluğu	ротовая полость
aktan	участник ситуации, актант
anlam	значение, языковая семантика
anlam türleri	разновидности значений
anlamlı yokluk	значимое отсутствие
anlatılan	смысл, внеязыковая семантика
anlatım	высказывание, утверждение
artdil	задняя часть языка, заднеязычный
asıl sayı şekli	количественная форма имен числительных
aspekt	вид, аспект
aspektüel ulam	категория аспектуальности
atributif yapı	атрибутивная структура (конструкции)
ayrılma hali	исходный падеж, аблатив
bağımlı birleşik tümce	сложноподчиненное предложение
bağımsız birleşik tümce	сложносочиненное предложение
bağımsız leksem	автосемантическая, или знаменательная, самостоятельная лексема
bağımsız leksik anlam	знаменательное, или самостоятельное значение
bağımsız tümce	самостоятельное предложение
bağlaç	союз
belirteç	обстоятельство (термин означает: 1) участника ситуации, 2) семантическое и 3) синтаксическое понятия)
belirteç öbeği	обстоятельственная конструкция (речевая единица)
belirteç öbek yapısı	обстоятельственная структура конструкции
belirteç tamlanana	обстоятельственное уточняемое (компонент конструкции)

belirteç tümleci	обстоятельство (компонент конструкции)
belirteçlenen	обстоятельственное уточняемое (компонент конструкции)
belirteçleyen	обстоятельство (компонент конструкции)
belirten	определение (компонент конструкции)
belirtilen	определяемое (компонент конструкции)
belirtme öbeği	определятельная конструкция (речевая единица)
belirtme öbek yapısı	определятельная структура конструкции
biçim (sözde, söylevde)	словоформа (речевая единица)
biçim (şekilbilimde)	слоизменяемая, или грамматическая форма
biçimbilim	морфология (раздел грамматики или подсистема языка)
biçimbilimsel sesbilim	морфонология (раздел грамматики или подсистема языка)
biçimbirim	морфема
bildirişim etkinliği	коммуникативная деятельность
bildirme kipi	изъявительное наклонение, индикатив
birleşik tümce	сложное предложение
bitimli şekil	финитная форма
boğumlama	артикуляция
boğumlanma yeri	место артикуляции
bulunma hali	местный падеж
buyruk kipi	повелительное наклонение
buyrum kipi	повелительное наклонение
bünye	строй, структура
bütünleyici dağılım	дополнительное распределение
büyük ünlü uyumu	небная, или палатальная гармония гласных
canlı	1) продуктивный; 2) одушевленный
cansız	1) непродуктивный; 2) неодушевленный

cümle	предложение
cümle bilgisi	синтаксис
cümle ögeleri	члены предложения
çatı ulamı	категория залога
çıkış gövdesi	исходная основа
çıkma halı	исходный падеж
damak	небо, небный
damak ünlü uyumu	небная, или палатальная гармония гласных
dar	узкий
daralma	щель
daralmalı	шелевой
dil	язык
dil araştırmalarına işlevsel yaklaşımın ana ilkeleri	основные принципы функционального подхода к изучению языка
dil dizgesi	языковая система
dil dizgesinin altdizgeleri	подсистемы языковой системы
dil sistemi	языковая система
dil yapısı	структура языка
dilbilgisi	грамматика
dilek-koşul kipi	условное наклонение
dilin işlevi	функция языка
dinleyen	слушающий (коммуникант II)
dizge	система
dizim	1) синтагма; 2) синтаксис
dolaysız kuruculara indirgeme yöntemi	анализ по непосредственно составляющим
dönüşlü çatı	возвратный залог
dudak	губа, губный
dudak ünlü uyumu	губная гармония гласных
duyulan geçmiş zaman	категория прошедшего-субъективного

ulamı	(прошедшего-неочевидного) времени
düşünme	мышление (процесс)
düşünme yetisi	мышление (способность)
düz	негубной (гласный)
edat	1) послелог; 2) союз; 3) частица
eden	производитель действия, агенс
edilgen çatı	страдательный залог
ek	аффикс
eksponent	экспонент
emir kipi	повелительное наклонение
engel	преграда
esas kavramlı leksik anlam	знаменательное лексическое значение
eşitlik hali	уподобительный падеж, экватив, экатив
etken çatı sorunu	проблема основного, или действительного залога
ettirgen çatı	понудительный залог
eylem ismi ulamı	категория имен действия, или масдаров
eylemi adlıklaştırma ulamı	категория номинализации действия
eylemlilik ulamı	категория имен действия, или масдаров
eylemsi ulamı	категория именных форм глагола
eyleyen	участник ситуации, актант
fâil	производитель действия, агенс
fiil	глагол
fiil adlıkları ulamı	категория именных форм глагола
fiil çekimleme şekli	глагольная словоизменительная форма
fiil çekimleme ulamı	глагольная словоизменительная категория
fiil genel zaman ulamı	общая глагольная категория времени
fiil gramer şekli	глагольная грамматическая форма

fiil gramer ulamı	глагольная грамматическая категория
fiil ikincil hipostaz etme ulamı	глагольная категория вторичного гипостазирования, или вторичной репрезентации, или категория номинализации действия
fiil ikincil temsil etme ulamı	глагольная категория вторичной репрезентации
fiil özel zaman ulamı	частная глагольная категория времени
fiil yüklemlik ulamı	глагольная категория сказуемости
fiilimsi ulamı	категория именных форм глагола
fiilin pekiştirme (kuvvetlendirme) kipliği ulamı	глагольная категория утвердительной модальности
fiilin isimli şekilleri ulamı	категория субстантивных форм глагола, или имен действия, или масдаров
fiilin katmerli kiplik şekli	сложная глагольная модальная форма
fiilin kiplik ulamı	глагольная категория модальности
fiilin modalite ulamı	глагольная категория модальности
fiilin sıfatlı şekilleri ulamı	категория адъективных форм глагола, или причастий
fiilin şart kipliği ulamı	глагольная категория условной модальности
fiilin tanık olmama (rivayet, öğrenilmişlik) kipliği ulamı	глагольная категория субъективной модальности, или незасвидетельствованности, или незвиденциальности
fiilin zarfı şekilleri ulamı	категория обстоятельственных, или адвербиальных форм глагола
finit şekil	финитная форма
fon	фон
fonem	фонема
fonemlerin ayırt edici özellikleri	различительные, или дифференциальные признаки фонем
fonoloji	фонология

geçmişte basit geçmiş zaman ulamı	категория «давнопрошедшего I времени»
geçmişte gelecek zaman ulamı	категория будущего времени в прошлом
geçmişte geniş zaman ulamı	категория «неопределенного имперфекта»
geçmişte I. şimdiki zaman ulamı	категория «определенного имперфекта», или настоящего I в прошлом
geçmişte II. şimdiki zaman ulamı	категория «прошедшего-длительного», или настоящего-длительного в прошлом
geçmişte perfekt ulamı	категория «давнопрошедшего II времени», или перфекта в прошлом
geçmişte yakın gelecek zaman ulamı	категория «будущего несовершеншегося», или ближайшего будущего в прошлом
gelecek zaman ulamı	категория будущего, или «категорического» времени
gelecek zamanın hikâyesi	«будущее-прошедшее время», или будущее в прошлом
gelecekte geçmiş zaman ulamı	категория прошедшего времени в будущем, или перфекта в будущем
gelecekte I. şimdiki zaman ulamı	категория настоящего I времени в будущем
gelecekte II. şimdiki zaman ulamı	категория настоящего II времени в будущем
gelecekte perfekt ulamı	категория перфекта в будущем
gelecekte yakın gelecek zaman ulamı	категория ближайшего будущего в будущем
geniş	широкий
geniş zaman ulamı	категория «настоящего-будущего», или непрошедшего времени
geniş zamanın hikâyesi	«неопределенный имперфект»
genişletilmiş yalın tümce	простое распространенное предложение
geniz	носовая полость, носоглотка

gerçekleştirilmeyen olanak kipi	сослагательное наклонение, конъюнктив
gereklilik kipi	долженствовательное наклонение
gereklilik kipi geçmiş zaman şekli	прошедшее время долженствовательного наклонения
gereklilik kipi şimdiki zaman şekli	настоящее время долженствовательного наклонения
gereklilik şeklinin hikâyesi	прошедшее время долженствовательного наклонения
gerundiua ulamı	категория деепричастий
gırtlak	глотка, фарингальный, глоточный
görev	функция
görsel sıfır	функциональный ноль
görülen (basit) geçmiş zaman ulamı	категория «прошедшего-категорического», или простого прошедшего времени
görülen geçmiş zamanın hikâyesi	«давнопрошедшее I время»
görünüş	вид, аспект
görünürlük ulamı	категория аспектуальности
gösterge	1) знак; 2) показатель
gövde	основа
gramer	грамматика
gramer anlamı	грамматическое значение
gramer şekli	грамматическая форма
gramer ulamı	грамматическая категория
gürültülü	шумный
hal (şekli)	падеж
hece	слог
hüküm	суждение
ibare	высказывание
ifade	1) выражение; 2) высказывание

iki yanlı	билатеральный, боковой, двусторонний
ikincil hipostaz etme	вторичное гипостазирование
ikincil temsil etme	вторичная репрезентация
ilgeç	послелог
ilgi hali	родительный падеж
im	знак
imge	образ
imperatif	повелительное наклонение, императив
ince	переднерядный
indikatif	изъявительное наклонение, индикатив
isim	имя существительное
isim belirlilik—belirsizlik ulamı	категория определенности-неопределенности имен существительных
isim çekimleme şekli	словоизменительная форма имен существительных
isim çekimleme ulamı	словоизменительная категория имен существительных
isim çoğul ulamı	категория множественности имен существительных
isim gramer şekli	субстантивная грамматическая форма
isim gramer ulamı	субстантивная грамматическая категория
isim hal şekli	форма падежа имен существительных
isim hal ulamı	категория склонения имен существительных
isim iyelik ulamı	категория принадлежности имен существительных
isim küçültme şekli	уменьшительная форма имен существительных
isim küçültme ulamı	категория субъективной оценки имен существительных
isim özne değerlendirme ulamı	категория субъективной оценки имен существительных

isim-fiil ulamı	категория имен действия, или масдаров
istek kipi	желательное наклонение
istek kipi geçmiş zaman şekli	прошедшее время желательного наклонения
istek kipi şimdiki zaman şekli	настоящее время желательного наклонения
istek şeklinin hikâyesi	прошедшее время желательного наклонения
işaret	знак
işlek	продуктивный
işlek olmayan	непродуктивный
işlev	функция
işteş çatı	взаимный залог
iyelik şekli	форма принадлежности
kalın	заднерядный
kapama	смычка
kapamalı	смычный
karşıtlık	оппозиция
kategori	категория
katégorik anlam	категориальное значение
katılımcı	участник ситуации, актанта
kelime	слово
kelime çekimi	словоизменение
kelime çekimi altdizgesi	словоизменительная подсистема морфологии
kelime çekimleyici anlam	словоизменительное значение
kelime çekimleyici gramer şekli	словоизменительная форма
kelime çekimleyici gramer ulamı	словоизменительная категория
kelime çekimleyici morfem	словоизменительная морфема

kelime üretimi	словообразование
kelime yapımı	словообразование
kelimeşekli	словоформа
kesir sayısı	дробная форма числительных
kılınış	акционсарт, форма характеристики протекания действия
kip	наклонение
kiplik	модальность
kiplik leksemleri	модальные лексемы, или «модальные слова»
kişi anlamı	значение лица, личное значение
kişi şekli	личная форма
konsonant	1) согласная фонема; 2) согласный звук или фон
konuşan	говорящий, коммуникант I
konuşma faaliyeti	речевая деятельность
konyunktif	сослагательное наклонение, конъюнктив
kopulatif yapı	копулятивная структура (конструкции)
kök	корень
kuruluş	строй, структура, устройство
küçük ünlü uyumu	губная гармония гласных
leksem	лексема
leksem sınıflandırıcı altdizge	подсистема, ответственная за классификацию лексем
leksem türleri	классы лексем, или «части речи»
leksem türlerini oluşturan sınıflandırıcı anlam	частеречное классифицирующее значение
leksem üretici anlam	словообразовательное значение
leksem üretici gramer anlamı	грамматическое словообразовательное значение
leksem üretici leksem	словообразовательная лексема

leksem üretici morfem	словообразовательная морфема
leksem üretici ve kelime çekimleyici altdizge	словообразовательная и словоизменяющая подсистема языка
leksem üretimi	словообразование
leksem üretimi altdizgesi	словообразовательная подсистема языка
leksemler	лексикология
leksemler sınıflandırıcı gramer anlami	частеречное классифицирующее грамматическое значение
leksik anlam	лексическое значение
leksik leksem üretimi	лексическое словообразование
leksik morfem	лексическая морфема
leksikoloji	лексикология
maddi anlam	вещественное, или материальное значение
manâ	смысл
mantıksal özne	логический субъект
mantıksal yüklem	логический предикат
mastar ulamı	категория масдаров, или имен действия
mod	наклонение
modalite	модальность
modalite leksemleri	модальные лексемы, или «модальные слова»
monem	монема
morf	морф
morfem	морфема
morfoloji	морфология
morfolojik şekil	морфологическая форма
morfolojik ulam	морфологическая категория
morfonoloji	морфонология
nesne (sözdiziminde)	дополнение

nihai şekil	финитная форма
nominalizasyon	номинализация
olumsuzluk şekli	отрицательная форма
onomatope	звуко-образо-подражательное слово, звукоподражание, ономатопея, ономатоп (по С.В. Воронину)
opozisyon	оппозиция
optatif	желательное наклонение, оптатив
ortaç ulamı	категория причастий
ortadil	средняя часть языка, среднеязычный
otosemantik anlam	знаменательное, или самостоятельная значение
otosemantik leksem	автосемантическая, или знаменательная, или самостоятельная лексема
öbek	словосочетание, конструкция
öbek yapıları öğeleri	компоненты конструкции (традиционный термин – «члены предложения»)
öbek yapılarının ana türleri	основные разновидности, или типы конструкций
öğrenilen geçmiş zaman ulamı	категория прошедшего-субъективного, или неочевидного времени
öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi	перфект в прошлом, давнопрошедшее II
öndil	передняя часть языка, переднеязычный
ötümlü	звонкий
ötümsüz	глухой
özdeksel anlam	вещественное, или материальное значение
özne	подлежащее
öznel değerlendirme ulamı	категория субъективной оценки
partisip ulamı	категория причастий

patlayıcı	взрывной
pekıştırme sıfatı	форма интенсива имен прилагательных
perfekt ulamı	категория «прошедшего-настоящего времени», или перфекта
predika	логический или синтаксический предикат
predikatif	предикатив
predikatif şekil	финитная форма
predikatif yapı	предикативная структура (конструкции)
rezonatör	резонатор
sahne	ситуация
sayı adı	имя числительное
sayı adı nicelik bağıntıları ulamı	категория количественной соотнесенности имен числительных
semantem	семантема, или значение
sentagma	синтагма
sentaks	синтаксис
ses	звук
ses benzeşmesi	ассимиляция звуков
ses öykünmesi-ses simgelemesi leksemler	звуко-образо-подражательные лексемы
ses telleri	голосовые связки
ses uyumu	сингармонизм
sesbilim	фонология
sesbirim	фонема
sesle resmetme leksemeleri	звукоизобразительные лексемы
sıfat	имя прилагательное
sıfat karşılaştırma derecesi ulamı	категория степеней сравнения прилагательных
sıfat ve zarf özel değerlendirme ulamı	категория субъективной оценки имен прилагательных и наречий

sıfat-fiil ulamı	категория причастий
sıfatsı-isimsi şekiller (siş) ulamı	категория субстантивно-адъективных форм глагола
sıfır biçimbirim	нулевая морфема
sınıflandırıcı anlam	классифицирующее значение
sınıflandırıcı gramer anlamı	классифицирующее грамматическое значение
sıra sayı şekli	порядковая форма числительных
sıralama öbeği	копулятивная конструкция (речевая единица)
sıralama öbek yapısı	копулятивная структура конструкции
sıralayıcı yapı	копулятивная структура (конструкции)
sıralı birleşik tümce	сложносочиненное предложение
sızıcı	шелевой
singarmonizm	сингармонизм
sirkonstans	обстоятельство
sistem	система
sitüasyon	ситуация
son takı	послелог
söylev	речь
söylev etkinliği	речевая деятельность
söz	речь
sözce	высказывание
sözcük	слово
sözcükbirim	лексема
sözcükbirim dağılıcı	лексический состав, лексика языка
sözcükbirim türleri	классы лексем, или «части речи»
sözdizimi	синтаксис
sözdiziminin birimleri	синтаксические единицы
sözdizimsel predika	синтаксический предикат

sözdizimsel süje	синтаксический субъект
statü ulamı	категория статуса
süje	субъект
şahıs anlamı	значение лица, личное значение
şahıs şekli	личная форма
şart kipi	условное наклонение
şart kipi geçmiş zaman şekli	прошедшее время условного наклонения
şart kipi şimdiki zaman şekli	настоящее время условного наклонения
şartın hikâyesi	прошедшее время условного наклонения
şekil	форма
şekil bilgisi	морфология
şekil çekimi (düzeneği)	формоизменятельный механизм
şekil çekimleyici anlam	формоизменятельное значение
şekil üretici anlam	формообразовательное значение
şekil üretimi (düzeneği)	формообразовательный механизм
şekilbilim	морфология
şekilbilimsel leksem üretici altdizge	морфологическая словообразовательная подсистема языка
şekilbilimsel leksem üretimi	морфологическое словообразование
şekilbilimsel ulam	морфологическая категория
şimdiki zaman ulamı I	категория «настоящего I времени (настоящего времени данного момента)»
şimdiki zaman ulamı II	категория «настоящего-длительного времени»
şimdiki zamanın hikâyesi	«определенный имперфект», настоящее I в прошлом
taban	основа
takım	словосочетание, конструкция
taksis	таксис

tamlama öbeği	атрибутивная конструкция (речевая единица)
tamlama öbek yapısı	атрибутивная структура конструкции
tamlayıcı yapı	атрибутивная структура (конструкции)
tasarım	образ
tasvir fiilleri	сложновербальные формы
teknik kelime dönüşümü	техническое преобразование слов
teknik leksem üretimi	техническое словообразование
temel leksik anlam	знаменательное лексическое значение
temel tümce	главное предложение
titreşimli	дрожащий
tonlu	сонант
tümce	предложение
tümce ögeleri	члены предложения
tümleç	дополнение
tümleç tamlananı	дополняемое
tümleme öbeği	дополнительная конструкция (речевая единица)
tümleme öbek yapısı	дополнительная структура конструкции
tümlenen	дополняемое
tümleyen	дополнение
ulaç ulamı	категория деепричастий
ulam	категория
ulamsal anlam	категориальное значение
üleştirme sayı şekli	разделительная форма числительных
ünlem	междометие
ünlü fonem	гласная фонема
ünlü ses	гласный звук или фон
ünlü-ünsüz uyumu	гармония гласных и согласных
ünsüz fonem	согласная фонема

ünsüz ses	согласный звук или фон
ünsüz uyumu	гармония согласных
ünsüzlerin ünlülere benzeşmesi	частичная ассимиляция согласных гласными, влияние качества гласных фондов на артикуляцию согласных в составе слов и словоформ
üretken	продуктивный
üretken olmayan	непродуктивный
verimli	производительный
verimsiz	непроизводительный
vokal	1) гласная фонема; 2) гласный звук или фон
yakın gelecek zaman ulamı	категория ближайшего будущего времени
yalın hal sorunu	проблема основного падежа
yalın tümce	простое предложение
yan tümce	придаточное предложение
yansılama	звукоподражание, звуко-образо-подражательные слова
yansıma	звукоподражание, звуко-образо-подражательные слова
yapı	строй, структура; конструкция
yapı öğeleri	компоненты конструкции
yapı türleri	разновидности конструкций
yaraç	частица
yardımcı anlam	служебное значение
yardımcı gramer anlamı	служебное грамматическое, или словоизменительное значение
yardımcı leksem	служебная лексема
yargı	суждение
yargısal öbek	предикативная конструкция (речевая единица)
yargısal öbek yapısı	предикативная структура конструкции

yargısal şekil	финитная форма
yeterlilik şekli	форма возможности
yetersizlik şekli	форма невозможности
yönelme hali	дательный падеж
yuvarlak	губной
yüklem	сказуемое
yükleme hali	винительный падеж
yüklemlik ulamı	категория сказуемости
zaman kategorisi	категория времени
zamir	местоимение
zarf	наречие
zarf-fiil ulamı	категория деепричастий

(РУССКО - ТУРЕЦКИЙ)

аблатив	ayılma hali, çıkma hali
автосемантическая лексема	bağımsız leksem, otosemantik leksem
агенса	agen, eden, fâil
актант	aktan, eyleyen, katılımcı
акционсарт	kılınış
анализ по непосредственно составляющим	dolaşsız kuruculara indirgeme yöntemi
артикуляция	boğumlama
аспект	aspekt, görünüş
ассимиляция звуков	ses benzeşmesi
атрибутивная конструкция (речевая единица)	tamlama öbeği, tamlayıcı öbek, atributif öbek (söylev birimi olarak)
атрибутивная структура (конструкции)	tamlama yapısı, tamlayıcı yapı, atributif yapı
атрибутивная структура конструкции	tamlama öbek yapısı, tamlayıcı yapı, atributif yapı
аффикс	ek
билатеральный	iki yanlı
боковой	iki yanlı
будущее в прошлом	geçmişte gelecek zaman, «gelecek zamanın hikâyesi»
будущее-прошедшее время	geçmişte gelecek zaman, «gelecek zamanın hikâyesi»
вещественное значение	maddî anlam, özdeksel anlam
взаимный залог	işteş çatı
взрывной	patlayıcı
вид	aspekt, görünüş
винительный падеж	yükleme hali

внеязыковая семантика	anlatılan, manâ
возвратный залог	dönüşlü çatı
вторичная репрезентация	ikincil temsil etme
вторичное гипостазирование	ikincil hipostaz etme
выражение	anlatım; ifade
высказывание	anlatım
гармония гласных и согласных	ünlü-ünsüz uyumu
гармония согласных	ünsüz uyumu
главное предложение	temel tümce
глагол	fiil
глагольная грамматическая категория	fiil gramer ulamı
глагольная грамматическая форма	fiil gramer şekli
глагольная категория вторичного гипостазирования	fiil ikincil hipostaz etme ulamı
глагольная категория вторичной репрезентации	fiil ikincil temsil etme ulamı
глагольная категория масдаров	eylemlik ulamı, mastar ulamı
глагольная категория модальности	fiilin kiplik ulamı, fiilin modalite ulamı
глагольная категория незасвидетельствованности	fiilin tanık olmama (öğrenilmişlik, rivayet) kipliği ulamı
глагольная категория незвиденциальности	fiilin tanık olmama (öğrenilmişlik, rivayet) kipliği ulamı
глагольная категория сказуемости	fiil yüklemlik ulamı
глагольная категория субъективной модальности	fiilin tanık olmama (öğrenilmişlik, rivayet) kipliği ulamı

глагольная категория условной модальности	fiilin şart kipliği ulamı
глагольная категория утвердительной модальности	fiilin «pekiştirme (kuvvetlendirme)» kipliği ulamı
глагольная словоизменительная категория	fiil çekimleme ulamı
глагольная словоизменительная форма	fiil çekimleme şekli
гласная фонема	ünlü fonem
гласный звук	ünlü ses
гласный фон	ünlü fon, ünlü ses
глотка	ğırtlak
глоточный	ğırtlak
глухой	ötümsüz, «sedasız»
говорящий	konuşan
голосовые связи	ses telleri
грамматика	dilbilgisi, gramer
грамматическая категория	gramer ulamı
грамматическая форма	gramer şekli
грамматическое значение	gramer anlamı
грамматическое словообразовательное значение	leksem üretici gramer anlamı
губа	dudak
губная гармония гласных	dudak ünlü uyumu, küçük ünlü uyumu
губной (гласный)	yuvurlak (ünlü)
губный	dudak
давнопрошедшее I время	geçmişte basit geçmiş zaman, «görülen geçmiş zamanın hikâyesi»
дательный падеж	yönelme hali

двусторонний	iki yanlı
дифференциальные признаки фонем	fonemlerin ayırt edici özellikleri
долженствовательное наклонение	gereklilik kipi
дополнение	«nesne», tümleç, tümleyen
дополнительная конструкция (речевая единица)	tümleme öbeği (söylev birimi olarak)
дополнительная структура конструкции	tümleme öbek yapısı
дополнительное распределение	bütünleyici dağılım
дополняемое	tümleç tamlananı, tümlenen
дробная форма числительных	kesir sayısı
дрожащий	titreşimli
желательное наклонение	istek kipi, optatif
заднерядный	kalın
заднеязычный	artdil
задняя часть языка	artdil
звонкий	ötümlü, «sedalı»
звук	ses
звукоизобразительные лексемы	sesle resmetme leksemleri, ses öykünmesi-ses simgelemesi leksemler, yansıma, yansılama, onomatope
звуко-образо-подражательное слово	sesle resmetme leksemleri, ses öykünmesi-ses simgelemesi leksemler
звуко-образо-подражательные лексемы	sesle resmetme leksemleri, ses öykünmesi-ses simgelemesi leksemler
звукоподражание	yansıma, yansılama, onomatope
знак	gösterge, im, işaret
знаменательная лексема	bağımsız leksem, otosemantik leksem

знаменательное значение	bağımsız anlam, bağımsız leksik anlam, otosemantik anlam
знаменательное лексическое значение	bağımsız anlam, bağımsız leksik anlam, esas kavramlı leksik anlam, temel leksik anlam
значение	anlam
значение лица	kişi anlamı, şahıs anlamı
значимое отсутствие	anamlı yokluk
изъявительное наклонение	bildirme kipi, indikatif
именная грамматическая категория	adlık gramer ulamı, adlık çekimleme ulamı
именная грамматическая форма	adlık gramer şekli, adlık çekimleme şekli
именная знаменательная часть речи (т.е. существительное, прилагательное, наречие, числительное или предикатив)	adlık (yani isim, sıfat, zarf, sayı adı veya predikatif)
именная категория вторичной репрезентации	adlık ikincil temsil etme ulamı, +ki şekli
именная категория сказуемости	adlık yüklemlik ulamı
именная словоизменительная категория	adlık çekimleme ulamı, adlık gramer ulamı
именная словоизменительная форма	adlık çekimleme şekli, adlık gramer şekli
императив	emir kipi, imperatif
имя	adlık (yani isim, sıfat, zarf, sayı adı veya predikatif)
имя прилагательное	sıfat
имя существительное	ad, isim
имя числительное	sayı adı
индикатив	bildirme kipi, indikatif

исходная основа	çıkış gövdesi
исходный падеж	ayrılma hali, çıkma hali
категориальное значение	kategorik anlam, ulamsal anlam
категория	gramer ulamı, kelime çekimleyici gramer ulamı, morfolojik ulam, kategori, ulam
категория адвербиальных форм глагола	fiilin zarfsız şekilleri ulamı, ulaç ulamı
категория адъективных форм глагола	fiilin sıfatsız şekilleri ulamı, ortaç ulamı
категория аспектуальности	görüntünlük ulamı
категория ближайшего будущего в будущем	gelecekte yakın gelecek zaman ulamı
категория ближайшего будущего в прошлом	geçmişte yakın gelecek zaman ulamı
категория ближайшего будущего времени	yakın gelecek zaman ulamı
категория будущего времени	gelecek zaman ulamı
категория будущего времени в прошлом	geçmişte gelecek zaman ulamı, «gelecek zamanın hikâyesi»
категория будущего несовершеншегося времени	geçmişte yakın gelecek zaman ulamı
категория времени	zaman kategorisi, zaman ulamı
категория давнопрошедшего I времени	geçmişte basit geçmiş zaman ulamı, «görülen geçmiş zamanın hikâyesi»
категория давнопрошедшего II времени	geçmişte perfekt ulamı, «öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi»
категория деепричастий	ulaç ulamı, fiilin zarfsız şekilleri ulamı, zarf-fiil ulamı, gerundium ulamı
категория залога	çatı ulamı
категория изъявительной модальности в составе именной категории сказуемости	adlık bildirme kipliği ulamı

категория имен действия	eylemlik ulamı, fiilin isimsi şekilleri ulamı, mastar ulamı, ad-fiil ulamı
категория именных форм глагола	eylemsi ulamı, fiilimsi ulamı, fiil adlıkları ulamı
категория категорического времени	gelecek zaman ulamı
категория количественной соотнесенности имен числительных	sayı adı nicelik bağıntıları ulamı
категория масдаров	eylemlik ulamı, fiilin isimsi şekilleri ulamı, mastar ulamı, ad-fiil ulamı
категория множественности имен существительных	isim çoğul ulamı
категория настоящего I времени	şimdiki zaman ulamı I
категория настоящего I времени в будущем	gelecekte I. şimdiki zaman ulamı
категория настоящего I времени в прошлом	geçmişte I. şimdiki zaman ulamı, «şimdiki zamanın hikâyesi»
категория настоящего II времени в будущем	gelecekte II. şimdiki zaman ulamı
категория настоящего времени данного момента	şimdiki zaman ulamı I
категория настоящего-будущего времени	geniş zaman ulamı
категория настоящего-длительного времени	şimdiki zaman ulamı II
категория настоящего-длительного времени в прошлом	geçmişte II. şimdiki zaman ulamı
категория незасвидетельствованности в составе именной категории сказуемости	adlık tanık olmama (öğrenilmişlik, rivayet) kipliği ulamı
категория неопределенного	geçmişte geniş zaman ulamı, «geniş

имперфекта	zamanın hikâyesi»
категория неочевидного времени	duyulan geçmiş zaman ulamı, öğrenilen geçmiş zaman
категория непрошедшего времени	geniş zaman ulamı
категория неэвиденциальности в составе именной категории сказуемости	adlık tanık olmama (öğrenilmişlik, rivayet) kipliği ulamı
категория номинализации действия	eylemi adlıklaştırma ulamı, eylemsi ulamı, fiilimsi ulamı
категория обстоятельственных форм глагола	fiilin zarfı şekilleri ulamı, ulaç ulamı
категория определенного имперфекта	geçmişte I. şimdiki zaman ulamı, «şimdiki zamanın hikâyesi»
категория определенности-неопределенности имен существительных	isim belirlilik—belirsizlik ulamı
категория перфекта	perfekt ulamı
категория перфекта в будущем	gelecekte perfekt ulamı
категория перфекта в прошлом	geçmişte perfekt ulamı, «öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi»
категория принадлежности имен существительных	isim iyelik ulamı
категория причастий	ortaç ulamı, fiilin sıfatı şekilleri ulamı, sıfat-fiil ulamı, partisip ulamı
категория простого прошедшего времени	görülen (basit) geçmiş zaman ulamı
категория прошедшего времени в будущем	gelecekte geçmiş zaman ulamı, gelecekte perfekt ulamı
категория прошедшего-длительного времени	geçmişte II. şimdiki zaman ulamı

категория прошедшего-категорического времени	görülen (basit) geçmiş zaman ulamı
категория прошедшего-настоящего времени	perfekt ulamı
категория прошедшего-субъективного (прошедшего-неочевидного) времени	duyulan geçmiş zaman ulamı, öğrenilen geçmiş zaman ulamı
категория прошедшего-субъективного времени	duyulan geçmiş zaman ulamı, öğrenilen geçmiş zaman ulamı
категория сказуемости	yüklemlik ulamı
категория склонения имен существительных	isim hal ulamı
категория статуса	statü ulamı
категория степеней сравнения прилагательных	sıfat karşılaştırma derecesi ulamı
категория субстантивно-адъективных форм глагола	sıfatsı-isimsi şekiller ulamı, fiilin sıfatsı-isimsi şekilleri ulamı, «ortaç ulamı»
категория субстантивных форм глагола	eylemlik ulamı, fiilin isimsi şekilleri ulamı, mastar ulamı, ad-fiil ulamı
категория субъективной модальности в составе именной категории сказуемости	adlık tanık olmama (öğrenilmişlik, rivayet) kipliği ulamı
категория субъективной оценки	öznel değerlendirme ulamı
категория субъективной оценки имен прилагательных и наречий	sıfat ve zarf öznel değerlendirme ulamı
категория субъективной оценки имен существительных	isim küçültme ulamı, isim öznel değerlendirme ulamı
категория условной модальности в составе именной категории сказуемости	adlık şart kipliği ulamı

категория имен действия	eylemlik ulamı, isim-fiil ulamı, mastar ulamı
классифицирующее грамматическое значение	sınıflandırıcı gramer anlamı
классифицирующее значение	sınıflandırıcı anlam
классы лексем	leksem türleri, sözcükbirim türleri, «kelime türleri»
количественная форма имен числительных	asıl sayı şekli
коммуникант I	konuşan
коммуникант II	dinleyen
коммуникативная деятельность	bildirişim etkinliği
компоненты конструкции	öbek yapıları öğeleri, yapı öğeleri, «cümle öğeleri»
конструкция	yapı, kuruluş
конъюнктив	gerçekleştirilmeyen olanak kipi, konyunktif
копулятивная конструкция (речевая единица)	sıralama öbeği, sıralayıcı öbek, kopulatif öbek (söylev birimi olarak)
копулятивная структура (конструкции)	sıralama yapısı, sıralayıcı yapı, kopulatif yapı
копулятивная структура конструкции	sıralama öbek yapısı, sıralayıcı yapı, kopulatif yapı
корень	kök
лексема	leksem
лексика языка	leksem dağarcığı, sözcükbirim dağarcığı
лексикология	eksembilim, leksikoloji
лексическая морфема	leksik morfem
лексический состав	leksem dağarcığı, sözcükbirim dağarcığı
лексическое значение	leksik anlam
лексическое словообразование	leksik leksem üretimi

личная форма	kişi şekli, şahıs şekli
личное значение	kişi anlamı, şahıs anlamı
логический предикат	mantıksal yüklem, predika
логический субъект	mantıksal özne, süje
материальное значение	maddi anlam, özdeksel anlam
междометие	ünlem
местный падеж	bulunma hali
место артикуляции	boğumlanma yeri
местоимение	adıl, zamir
модальность	kiplik, modalite
модальные лексемы	kiplik leksemeleri, modalite leksemeleri
модальные слова	kiplik leksemeleri, modalite leksemeleri
монема	monem
морф	morf
морфема	biçimbirim, morfem
морфологическая категория	morfolojik kategori, şekilbilimsel ulam
морфологическая словообразовательная подсистема языка	şekilbilimsel leksem üretici altdizge
морфологическая форма	morfolojik şekil
морфологическое словообразование	şekilbilimsel leksem üretimi
морфология (раздел грамматики или подсистема языка)	biçimbilim, morfoloji, şekilbilim, şekil bilgisi (gramer veya dil altdizgesi bölümü olarak)
морфонология (раздел грамматики или подсистема языка)	biçimbilimsel sesbilim, morfonoloji (gramer veya dil altdizgesi bölümü olarak)
мышление (процесс)	düşünme (süreç olarak)
мышление (способность)	düşünme yetisi

наклонение	kip, mod
наречие	zarf
настоящее I время в прошлом	geçmişte I. şimdiki zaman, «şimdiki zamanın hikâyesi»
настоящее время должностовательного наклонения	gereklilik kipi şimdiki zaman şekli
настоящее время желательного наклонения	istek kipi şimdiki zaman şekli
настоящее время условного наклонения	şart kipi şimdiki zaman şekli
небная гармония гласных	damak ünlü uyumu, büyük ünlü uyumu
небный	damak
небо	damak
негубной (гласный)	düz
неодушевленный	cansız
неопределенный имперфект	geçmişte geniş zaman, «geniş zamanın hikâyesi»
непродуктивный	cansız, işlek olmayan, üretken olmayan
непроизводительный	verimsiz
номинализация	adlıklaştırma, nominalizasyon
носовая полость	geniz
носоглотка	geniz
нулевая морфема	sıfır biçimbirim
образ	imge
обстоятельственная конструкция (речевая единица)	belirteç öbeği (söylev birimi olarak)
обстоятельственная структура конструкции	belirteç öbek yapısı, belirteç yapısı
обстоятельственное уточняемое (компонент)	belirteç tamlananı, belirteçlenen (yapı ögesi olarak)

конструкции)	
обстоятельство (компонент конструкции)	belirteç, belirteç tümleci, belirteçleyen (yapı ögesi olarak)
обстоятельство (термин означает: 1) участника ситуации, 2) семантическое и 3) синтаксическое понятия)	belirteç, sikonstans (1) sahne / situasyon katılımcısı, 2) anlamsal ve 3) sözdizimsel kavram olarak)
общая глагольная категория времени	fiil genel zaman ulamı
одушевленный	canlı
ономатоп (по С.В. Воронину)	yansımaya, yansılama, onomatope
ономатопея	yansımaya, yansılama, onomatope
оппозиция	karşıtlık, opozisyon*
определение (компонент конструкции)	belirten (yapı ögesi olarak)
определенный имперфект	geçmişte I. şimdiki zaman, «şimdiki zamanın hikâyesi»
определятельная конструкция (речевая единица)	belirtme öbeği (söylev birimi olarak)
определятельная структура конструкции	belirtme öbek yapısı, belirtme yapısı
определяемое (компонент конструкции)	belirtilen (yapı ögesi olarak)
оптатив	istek kipi, optatif
основа	gövde, taban
основные принципы функционального подхода к изучению языка	dil araştırmalarına işlevsel yaklaşımın ana ilkeleri
основные разновидности конструкций	öbek yapılarının ana türleri, yapıların ana türleri
основные типы конструкций	öbek yapılarının ana türleri, yapıların ana türleri

отрицательная форма	olumsuzluk şekli
падеж	hal, hal şekli
палатальная гармония гласных	damak ünlü uyumu, büyük ünlü uyumu
переднерядный	ince
переднеязычный	öndil
передняя часть языка	öndil
перфект в прошлом	geçmişte perfekt, «öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi»
повелительное наклонение	buyruk kipi, buyrum kipi, emir kipi, imperatif
подлежащее	özne
подсистема, ответственная за классификацию лексем	leksem sınıflandırıcı altdizge
подсистемы языковой системы	dil dizgesinin altdizgeleri
показатель	gösterge
понудительный залог	ettirgen çatı
порядковая форма числительных	sıra sayı şekli
послелог	ilgeç, son takı
преграда	engel
предикат	mantıksal veya sözdizimsel predika
предикатив	predikatif
предикативная конструкция (речевая единица)	yargısal öbek, predikatif öbek (söylev birimi olarak)
предикативная структура (конструкции)	yargısal yapı, predikatif yapı
предикативная структура конструкции	yargısal öbek yapısı, yargısal yapı, predikatif yapı
предложение	cümle, tümce

придаточное предложение	yan tümce
проблема действительного залога	etken çatı sorunu
проблема основного залога	etken çatı sorunu
проблема основного падежа	yalın hal sorunu
продуктивный	canlı, işlek, üretken
производитель действия	agen, eden, fâil
производительный	verimli
простое предложение	yalın tümce
простое распространенное предложение	genişletilmiş yalın tümce
прошедшее время долженствительного наклонения	gereklilik kipi geçmiş zaman şekli, «gereklilik şeklinin hikâyesi»
прошедшее время желательного наклонения	istek kipi geçmiş zaman şekli, «istek şeklinin hikâyesi»
прошедшее время условного наклонения	şart kipi geçmiş zaman şekli, «şart şeklinin hikâyesi», «şartın hikâyesi»
разделительная форма числительных	üleştirme sayı şekli
различительные признаки фонем	fonemlerin ayırt edici özellikleri
разновидности значений	anlam türleri
разновидности конструкций	öbek yapısı türleri, yapı türleri
резонатор	rezonatör
речевая деятельность	konuşma faaliyeti, söylev etkinliği
речь	söylev, söz
родительный падеж	ilgi hali
ротовая полость	ağız boşluğu
самостоятельная значение	bağımsız anlam, bağımsız leksik anlam, otosemantik anlam

самостоятельная лексема	bağımsız leksem, otosemantik leksem
самостоятельное предложение	bağımsız tümce
семантема	anlam, semantem
сингармонизм	ses uyumu, singarmonizm
синтагма	dizim, sentagma
синтаксис	cümle bilgisi, dizim, sözdizimi, sentaks
синтаксические единицы	sözdiziminin birimleri
синтаксический предикат	sözdizimsel predika
синтаксический субъект	sözdizimsel süje
система	dizge, sistem
ситуация	sahne, sitüasyon
сказуемое	yüklem
слово	kelime, sözcük
словообразовательная и словоизменительная подсистемы языка	leksem üretici ve kelime çekimleyici altdizge
словоизменение	kelime çekimi
словоизменительная категория	kelime çekimleyici gramer ulamı
словоизменительная категория имен существительных	isim çekimleme ulamı
словоизменительная морфема	kelime çekimleyici morfem
словоизменительная подсистема морфологии	kelime çekimi altdizgesi
словоизменительная форма	kelime çekimleyici gramer şekli
словоизменительная форма имен существительных	isim çekimleme şekli
словоизменительное значение	kelime çekimleyici anlam

словообразование	leksem üretimi, «kelime üretimi», «kelime yapımı»
словообразовательная лексема	leksem üretici leksem
словообразовательная морфема	leksem üretici morfem
словообразовательная подсистема языка	leksem üretimi altdizgesi
словообразовательное значение	leksem üretici anlam
словосочетание	öbek, takım
словоформа (речевая единица)	kelimeşekli (söylev birimi olarak)
слог	hece
сложная глагольная модальная форма	fiilin katmerli kiplik şekilleri
сложновербальные формы	birleşik fiil şekilleri, «tasvir fiilleri»
сложное предложение	birleşik tümce
сложноподчиненное предложение	bağımlı birleşik tümce
сложносочиненное предложение	sıralı birleşik tümce
служебная лексема	yardımcı leksem
служебное грамматическое значение	yardımcı gramer anlamı
служебное значение	yardımcı anlam
служебное словоизменительное значение	yardımcı gramer anlamı
слушающий	dinleyen
смысл	anlatılan, manâ
смычка	kapanma, kapantı

смычный	kapanmalı, patlamalı, patlayıcı
согласная фонема	ünsüz fonem
согласный звук	ünsüz ses
согласный фон	ünsüz fon
сонант	tonlu, sonant
сослагательное наклонение	gerçekleştirilmeyen olanak kipi, konyunktif
союз	bağlaç
среднеязычный	ortadil
средняя часть языка	ortadil
страдательный залог	edilgen çatı
строй	kuruluş, yapı
структура	kuruluş, yapı
структура языка	dil yapısı
субстантивная грамматическая категория	isim gramer ulamı
субстантивная грамматическая форма	isim gramer şekli
субъект	mantıksal veya sözdizimsel süje (özne)
суждение	yargı
таксис	taksis
техническое преобразование слов	teknik kelime dönüşümü
техническое словообразование	teknik leksem üretimi
узкий	dar
уменьшительная форма имен существительных	isim küçültme şekli
уподобительный падеж	eşitlik hali, ekvatif
условное наклонение	şart kipi
устройство	kuruluş

утверждение	anlatım
участник ситуации	aktan, eyleyen, katılımcı
фарингальный	gırtlak
финитная форма	bitimli şekil, finit şekil, nihai şekil, predikatif şekil, yargısal şekil
фон	fon, «ses»
фонема	fonem, sesbirim
фонология	fonoloji, sesbilim
форма	gramer şekli, kelime çekimleyici gramer şekli, morfolojik şekil, şekil
форма +ki	+ki şekli, adlık ikincil temsil etme ulamı
форма возможности	yeterlilik şekli
форма интенсива имен прилагательных	pekiştirme sıfatı
форма невозможности	yetersizlik şekli
форма падежа имен существительных	isim hal şekli
форма принадлежности	iyelik şekli
форма характеристики протекания действия	kılınış
формоизменятельное значение	şekil çekimleyici anlam
формоизменятельный механизм	şekil çekimi düzeneği
формообразовательное значение	şekil üretici anlam
формообразовательный механизм	şekil üretimi düzeneği
функциональный ноль	görevsel sıfır
функция	görev, işlev
функция языка	dilin işlevi
частеречное	leksembölümsel sınıflandırıcı gramer

классифицирующее грамматическое значение	anlamı, leksem türlerini oluşturan sınıflandırıcı anlam
частеречное классифицирующее значение	leksembölümsel sınıflandırıcı gramer anlamı, leksem türlerini oluşturan sınıflandırıcı anlam
части речи	leksem türleri, sözcükbirim türleri, «kelime türleri»
частица	yaraç
частичная ассимиляция согласных гласными, влияние качества гласных фонов на артикуляцию согласных в составе слов и словоформ	ünsüzlerin ünlülere benzeşmesi
частная глагольная категория времени	fiil özel zaman ulamı
члены предложения	öbek yapıları öğeleri, yapı öğeleri, «tümle öğeleri»
шелевой	daralmalı, sızıcı
широкий	geniş
шумный	gürültülü
шель	daralma
экатив	eşitlik hali, ekvatif
экатив	eşitlik hali, ekvatif
экспонент	eksponent
язык	dil
языковая семантика	anlam
языковая система	dil dizgesi, dil sistemi

БИБЛИОГРАФИЯ

- Азимов П., Амансарыев Дж., Сарыев К. Туркменский язык // Языки народов СССР. Тюркские языки. Том второй. М.: Издательство «Наука», 1966. С. 91-111.
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 2-е, стереотип. М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1969.
- Бархударов Л.С. К вопросу о бинарности оппозиций и симметрии грамматических систем (на материале глагола в английском и французском языках) // Вопросы языкознания. М., 1966. № 4. С. 97-110.
- Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). М.: Издательство «Наука», 1979.
- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II. Фонетика и морфология. Часть I (части речи и словообразование). М.: Издательство АН СССР, 1952.
- Бётлингк О.Н. О языке якутов. Пер. с нем. д-р филол. наук В.И. Рассадина / Отв. ред. д-р филол. наук Е.И. Убрятова. Новосибирск: «Наука». Сибирское отделение, 1989.
- Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I-II. М.: Издательство АН СССР, 1963.
- Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.: Издательство «Высшая школа», 1972.
- Воронин С.В. Основы фоносемантики. Л.: Издательство ЛГУ, 1982.
- Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология .... М.: «Высшая школа», 1979.
- Гузев В.Г. Опыт применения понятия «гипостазирование» к тюркской морфологии // Востокведение: филологические исследования. Вып. 21 / Отв. ред. И.М. Стеблин-Каменский. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. С. 29-36.
- Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол (на материале староанатолийско-тюркского языка). Л.: Издательство ЛГУ, 1990.
- Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: имя (на материале староанатолийско-тюркского языка). Издательство ЛГУ, 1987.

- Гузев В.Г. Система именных форм тюркского глагола как морфологическая категория (на материале староанатолийского и турецкого языков) // Turcologica. К семидесятилетию академика А.Н. Кононова / Отв. ред. С.Г. Кляшторный, Ю.А. Петросян, Е.Р. Тенишев. Л.: «Наука». Ленинградское отделение, 1976. С. 56-64.
- Гузев В.Г., Насилов Д.М. К интерпретации категории числа имен существительных в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1975. № 3. С. 98-111.
- Гузев В.Г., Насилов Д.М. Словоизменительные категории в тюркских языках и понятие «грамматическая категория» // Советская тюркология, 1981. № 3. С. 22-35.
- Дениз-Йылмаз О. Об одном узуальном смысле, передаваемом турецким глагольным именем *-(y)AcAk* // Вестник СПбГУ, 2002. Сер. 2. Вып. 3 (№ 18). С. 115-116.
- Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка (форма на *-gan* и ее производные). Л.: Издательство ЛГУ, 1959.
- Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Часть 1. Грамматические категории имени существительного. Учебное пособие. Издательство ЛГУ, 1975.
- Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Часть 2. Грамматические категории глагола. Учебное пособие. Издательство ЛГУ, 1977.
- Иванов С.Н. Родословное древо Абу-л-Гази-хана. Грамматический очерк (Имя и глагол. Грамматические категории). Ташкент: «Фан», 1969.
- Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. М.: «Наука». ГРВЛ, 1988.
- Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. М.: «Наука». ГРВЛ, 1977.
- Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. М.: «Наука», 1984.
- Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1956.
- Маматов М.Ш. К вопросу о категории номинализации действия (на материале узбекского языка) // Советская тюркология, 1988. № 5. С. 41-52.
- Маслов Ю.С. Введение в языкознание: Учеб. для филол. спец. вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: «Высшая школа», 1987.
- Мельников Г.П. Системология и языковые аспекты кибернетики. М.: Советское радио, 1978.
- Насилов Д.М. Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке (по памятникам уйгурского письма). Автореферат канд. дисс. Москва, 1963.

- Ожегов С.И. Словарь Русского языка / Под ред. д-ра филолог. наук проф. Н.Ю. Шведовой. Изд. 11-е, стереотип. М.: Русский язык, 1975.
- Реформатский А.А. Введение в языковедение / Под ред. Б.А. Виноградова. М.: Аспект Пресс, 1996.
- Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Пер. с англ. А.М. Сухотина (исправленный и дополненный А.Е. Кибриком) / Общ. ред. и вступ. ст. А.Е. Кибрика. 2-е изд. М.: Издательская группа «Прогресс», 2001.
- Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М.: Издательство «Наука», 1974.
- Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка // Морфологическая типология и проблема классификации языков / Отв. ред. Б.А. Серебренников и О.П. Суник. М.-Л.: «Наука», 1965. С. 7-26.
- Хейде К. ван дер. Глагольный вид в латинском языке. Проблемы и выводы // Вопросы глагольного вида. Сборник / Отв. ред. Ю.С. Маслов. М.: Издательство иностранной литературы, 1962. С. 59-62.
- Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. Л.: «Наука». Ленинградское отделение, 1979.
- Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л.: «Наука». Ленинградское отделение, 1981.
- Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л.: «Наука». Ленинградское отделение, 1977.
- Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: «Наука». Ленинградское отделение, 1970.
- Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. М.: «Наука», 1972. С. 95-113.
- Akarsu B. Felsefe Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 1975.
- Aksan D. Anlambilim. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara: Engin Yayınevi, 1998.
- Aksan D. Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim). I. cilt. 5. baskı; II. cilt. 3. baskı; III. cilt. 2. baskı. Ankara: Levent Ofset Mat. ve Yayıncılık Tic. Ltd. Şti., 1995 [üç cilt bir arada].
- Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. İstanbul: Baha Matbaası, 1974.
- Başkan Ö. Bildirişim. İnsan-dili ve Ötesi. 1. basım. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1988.

- Bayrav S. Yapısal Dilbilimi. 2. baskı. İstanbul: Multilingual Yayıncılık, 1998.
- Bloomfield L. Language. New York, Chicago, San Francisco, Toronto: Holt, Rinehart and Winston, 1964.
- Deniz-Yılmaz Ö., Guzev V. G. Teorik Türk Dilbilimi Açısından Eski Anadolu Türkçesi'nin Özelliklerinin Kıymeti Üzerine // Osmanlı. C. 9. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999. S. 412-417.
- Deny J. Grammaire de la langue turque (dialecte Osmanli). Paris: Leroux, MDCCCXXI. (Deny J. Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi). Çev. Ali Ulvi Elöve. İstanbul, 1941.)
- Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999.
- Ergin M. Türk Dil Bilgisi. 19. baskı. İstanbul: Bayrak. Basım/Yayımlar/Tanıtım, 1992.
- Erguvanlı E. E. The Function of Word Order in Turkish Grammar. Berkeley-Los Angeles-London, 1984.
- Gencan T. N. Dilbilgisi. İstanbul: TDK Yayınları, 1966.
- Grønbech K. Der türkische Sprachbau. Kopenhagen: Levin-Munksgaard, 1936. (Grønbech K. Türkçenin Yapısı. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları, 1995.)
- Hatiboğlu V. Türkçenin Sözdizimi. Ankara: TDK Yayınları, 1972.
- Jakobson R. Dilbilim ve Yazınbilim // XX. Yüzyıl Dilbilimi (Kuramcılardan Seçmeler). Çev. O. Senemoğlu. Ankara: TDK Yayınları, 1983. S. 175-185.
- Johanson L. Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1971.
- Johanson L. Sprachbau und Inhaltssyntax am Beispiel des Türkischen // Orientalia Suecana. Vol. XXII. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1974. S. 82-106.
- Karahan L. -sa/-se Eki Hakkında // Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sy. 516. Ankara: TDK Yayınları, 1994. S. 471-474.
- Karahan L. Türkçede Birleşik Cümle Problemi // Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sy. 505. Ankara: TDK Yayınları, 1994. S. 19-23.
- Karahan L. Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine // Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sy. 583. Ankara: TDK Yayınları, 2000. S. 16-23.
- Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 1992.
- Korkmaz Z. Türk Dili Üzerine Araştırmalar. Cilt I-II. Ankara: TDK Yayınları, 1995.

- Korkmaz Z. Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları. Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1962.
- Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara: TDK Yayınları, 2003.
- Martinet A. İşlevsel Genel Dilbilim. Çev. Berke Vardar. 2. baskı. İstanbul: Multilingual Yayıncılık, 1998.
- New Webster's Dictionary of the English Language. College Edition. Fourth Reprint. Delhi: Surjeet Publications, 1988.
- Radloff W. Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen. Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Petersbourg. St.-Petersbourg, 1906. VIII-e série. Tome VII. No. 7.
- Saussure F. de. Genel Dilbilim Dersleri. Çev. Berke Vardar. 3. baskı. İstanbul: Multilingual Yayıncılık, 1998.
- Selen N. Söyleyiş Sesbilimi. Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi. Ankara: TDK Yayınları, 1979.
- Tuna O. N. Türkçede tekrarlar // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. Cilt III. No: 3-4. İstanbul, 1949. S. 429-447; Cilt IV. No: 1-2. İstanbul, 1950. S. 35-82.
- Vardar B. Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri. 2. baskı. İstanbul: Multilingual Yayıncılık, 1998.
- Vardar B., Güz N., Huber E., Senemoğlu O. ve Öztokat E. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. 2. baskı. İstanbul-Ankara-İzmir: ABC Kitabevi Yayın ve Dağıtım A.Ş., 1998.
- Zülfikar H. Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler. İnceleme-Sözlük. Ankara: TDK Yayınları, 1995.

СПИСОК СИМВОЛОВ И СОКРАЩЕНИЙ

'	Rusçada incelik işareti (мягкий знак)
(?)	şüpheli (под вопросом)
*	yanlış uyarı (несуществующее образование)
'	Rusçada kalınlık işareti (твёрдый знак)
↑	ilgili maddeye bakınız (см. соответствующую статью)
a.y.	aynı yer (там же)
a.yz.	aynı yazar (тот же автор)
AÜDTCF	Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (Филологический и историко-географический факультет Анкарского университета)
bkz.	bakınız (см.)
c.	cilt (том)
çev.	çeviren (перевел)
EAT	Eski Anadolu Türkçesi (староанатолийско-тюркский язык)
İng.	İngilizce (английский язык)
krş.	karşılaştırmaz (ср.)
örn.	örneğin (например)
Rus.	Rusça (русский язык)
s.	sayfa (страница)
sy.	sayı (номер, выпуск)
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Ежегодник исследований по тюркским языкам)
TDK	Türk Dil Kurumu (Турецкое лингвистическое общество)
TT	Türkiye Türkçesi (турецкий язык)
vb.	ve benzeri (и т.п.)
vs.	ve saire (и т.д.)
Yak.	Yakutça (якутский язык)

ИСТОЧНИКИ

- AN, BTA Aziz NESİN, *Bir Tutam Aydınlık*, Adam Yayınları, 2. basım, İstanbul, 1994.
- AN, DB Aziz NESİN, *Deliler Boşandı*, Kardeşler Basımevi, 7. basım, İstanbul, 1981.
- AN, GK Aziz NESİN, *Bütün Kitapları: 1. Geriye Kalan*, Karacan Yayınları, 2. basım, İstanbul, 1981.
- AN, MB/H Aziz NESİN, *Memleketin Birinde / Hoptirinam*, Bilgi Basımevi, 2. basım, Ankara, 1969.
- BK, GKB Bilge KARASU, *Göçmüş Kediler Bahçesi*, Metis Yayınları, 5. basım, İstanbul, 1999.
- HB, ABB Halikarnas Balıkcısı [Musa Cevat Şakir KABAAĞAÇLI], *Bütün Eserleri: 1. Ağanta Burina Burinata!*, Bilgi Yayınevi, 8. basım, Ankara, 1997.
- HE, SB Halide Edip, *Sinekli Bakkal*, Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul, 1936.
- ME, TDB Muharrem ERGİN, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım, 19. baskı, İstanbul, 1992.
- NH, R Nazım Hikmet, *Bütün Eserleri: 8 cilt. Cilt 7: Romanlar*, Narodna Prosveta, Sofya, 1969.
- OP, BAK Orhan PAMUK, *Benim Adım Kırmızı*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 1999.
- OP, CBO Orhan PAMUK, *Cevdet Bey ve Oğulları*, İletişim Yayınları, 12. baskı, İstanbul, 1998.
- OP, SE Orhan PAMUK, *Sessiz Ev*, İletişim Yayınları, 16. baskı, İstanbul, 1996.
- PS, Y Peyami Safa, *Yalnızız*, Millî Eğitim Basımevi, 4. basım, İstanbul, 1997, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 373, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 36.
- RHK, S Refik Halid KARAY, *Sürgün*, İnkılâp Kitabevi, 5. basılış, İstanbul (tarihsiz).
- RNG, Ç Reşat Nuri GÜNTEKİN, *Çalikuşu*, İnkılâp Kitabevi, 39. baskı, İstanbul (tarihsiz).
- RNG, MT Reşat Nuri GÜNTEKİN, *Miskinler Tekkesi*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 3. basılış, İstanbul, 1963.
- RNG, YD Reşat Nuri GÜNTEKİN, *Yaprak Dökümü*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 8. basılış, İstanbul, 1962.

- SA, KMM Sabahattin Ali, *Kürk Mantolu Madonna*, Cem Yayınevi, 4. basım, İstanbul, 1993.
- SA, KY Sabahattin Ali, *Kuyucaklı Yusuf*, Yapı Kredi Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2001.
- SB, YD Süheylâ BAYRAV, *Yapısal Dilbilimi*, Multilingual Yayıncılık, 2. baskı, İstanbul, 1998.
- SF, K/KA Sait Faik, *Bütün Eserleri: 5. Kumpanya / Kayıp Arıyor*, Bilgi Yayınevi, 9. basım, Ankara, 1994.
- SS, RG Sabiha SERTEL, *Roman Gibi*, Narodna Prosveta, Sofya, 1969.
- VÖ, MAII Vasıf ÖNGÖREN, *Masalın Aslı. II. kitap*, Arkadaş Kitaplar.
- YK, BBE Yaşar KEMAL, *Bin Boğalar Efsanesi*, Cem Yayınevi, 3. basım, İstanbul, 1976.
- YK, SS Yaşar KEMAL, *Sarı Sıcak*, Adam Yayınları, 3. basım, İstanbul, 1998.
- YKK, KK Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU, *Kiralık Konak*, İletişim Yayınları, 18. baskı, İstanbul, 1998.

Учебное издание
ASIAN AND AFRICAN STUDIES IN SAINT-PETERSBURG

Гузев Виктор Григорьевич
Дениз-Йылмаз Озлем
**Опыт построения понятийного аппарата теории турецкой
грамматики: Учебное пособие на турецком языке. — СПб.: Изд-
во С.-Петерб. ун-та, 2004. — 134 с.**

Оригинал-макет Н.Н.Телицин

Лицензия ИД № 05679 от 24.08.2001
Подписано в печать с оригинал-макета 19.05.2004.
Ф-т 60x84/16. Печать офсетная. Усл. печ. л. 7,8. Зак. № 241.

Издательство С.-Петербургского университета.
199034, С.-Петербург, Университетская наб., 7/9.

ЦОП типографии Издательства СПбГУ.
199061, С.-Петербург, Средний пр., 41.